

ВОЛЬТЕР

ЗАДИГ ЁКИ ТАҚДИР

Фаранг тилидан

Муҳаммадjon ХОЛБЕКОВ
ва Раҳим ҚИЛИЧЕВлар таржимаси

САЪДИЙНИНГ ШЕРОЗ МАЛИКАСИГА БАҒИШЛОВИ

*Ҳижрий 837 йил шаввол
ойининг 1-куни*

Сиз фаттон кўзлар соҳибаси, қалблар армони, ақл чироғи эрурсиз!

Ҳоки пойингизни тавоф қилолмасмен, боиси улким, сиз деярли юрмассиз, юрганда ҳам, эрон гиламлари ёхуд атир гуллар узра хиром айларсиз. Камина ўзларича қадимий бир донишмонд китобининг таржимасин армуғон этмоқдадурмен.

Бу донишманд бекорчилик бахтига мушарраф бўлгач, унга Задиг саргузаштларини қаламга олиш ва бундан лаззатланиш бахти nasib этди: китобда, бизнинг назаримизда, айтилмоғи лозим бўлгандин фузунроқ айтилур. Уни мутуола қилмоғингиз ва ўз фикрингизни айтмоғингизни сўрайдурмен: сиз умр баҳори узра бўлмоғингиздан, турмушнинг барча ҳузр-қаловати ўзларининг хизматида эканлигидан, тароватингиз ва истеъдодингиз гўзал ҳуснингизга янада ҳусн қўшмоғидан, эртаю кеч сизга мадҳ ўқимоқларидан, ушбу сабабларга биноан, ўзлари соғлом ақлга у қадар муҳтож эмасликларидан қатъий назар, бағоят оқила ва нозиктаъб эрурсиз: ўзларининг узун соқолли ва қулоқли дарвишлардан зокийроқ фикр қилганларини ўз қулоғим бирла эшитибдурмен. Сиз ўзни лажомлай олурсиз, бироқ ўзгаларга иномаслик сиз учун бегонадир, юмшоқ қалбли эрмас эрсангизда, бсозор эрурсиз, андиша ила бўлса-да, ўзгаларга яхшилик қилурсиз, дўстларни хуш кўрарсиз ва ғанимлар орттирмағайсиз. Доно сўзларингиз сафрога муҳтож эрмаслар, номақбул нарсаларни асло гапирмағайсиз ва қилмағайсиз, ваҳоланки, бу сиз учун жуда осон эрса-да. Мухтасар айласам, қалбингиз, гўзал ҳуснингиз янлиғ, каминага ҳамиша мусаффо кўринур.

Сиз учун, ҳатто, фалсафа бегона эрмас, бу эрса каминани донишманднинг ушбу рисоласи бошқа заифлардин кўра сизга мақбул бўлур, деб фикрлашга даъват этмоқда.

Ул рисола аввалига сиз ҳам, камина ҳам билмайдургон қадимий холдей битилиб эрди. Султови машҳур Улуғбек жанобларига мақбул бўлмоғи учун уни араб тилига таржима қилибдурлар. Бу ҳали араблар ва форслар минг бир кеча, минг бир кун ва шунга ўхшаш эртақлар ёза бошлаган замонларда бўлиб ўтган эрди. Улуғ кўпроқ ЗАДИГ ни хуш кўрар, аммо маликалар турли-туман минг бирларни афзал кўрар эрдилар. "Қай алфозда сиз номаъқулчилик ва бемаъниликдан бўлак ҳеч вақоси бўлмаган латифалардин зафқ олурсиз",— дер уларга доно Улуғ. "Худди шу боисдан биз уларни ёқтиурмиз",— деб жавоб қилур маликалар.

Сиз уларга ўхшамассиз ва ҳаққий Улуғ бўлурсиз деган умид ила ўзимга тасалли берурмен. Ва, ҳатто, умидворманки, турли минг бирларга ўхшаш, аммо улар каби завқли бўлмаган, одатий суҳбатлардан ҳориган чоғингизда, сиз бирла мулоҳазали суҳбат қурмоқ учун каминага қулай фурсат топиш насиб этгай. Сиз, мабодо, Файлиқус ўгли Искандар замонининг Фалестридаси ёҳуд Сулаймон давридаги Сава шоҳбуноси бўлгонингизда эрди, ул ҳукмрдорлар сизга таъзим бажо айламоқ учун ҳузурингизга ташриф буюргон бўлур эрдилар.

Шоду хуррамлигингиз ниҳоясиз, бахтингиз сарҳадсиз бўлмоғин, ҳусни-тароватингиз сўлим билмаслигин парвардигори оламдин илтижо қилурмен.

САЪДИЙ

БИР КЎЗ

Бобилда Моабдар подшолиги даврида Задиг исмли бир киши яшарди; унинг табиий мойилликлари тарбия туфайли янада камол топди.

Бадавлат ва ёш бўлишига қарамасдан, у ўз ҳиссиётларини жиловдай олар, ҳеч нарсага даъво қилмас, ўзини ҳаммавақт ҳақ деб ҳисобламасди, ўзгаларнинг заифлигини ҳурмат қиларди. Шунчалик ақли билан у ҳеч қачон бировларнинг бскорчи, пойма-пой ва шовқинли сафсатаси, қўпол фисқи-фасоди, кўр-кўрона фикр-

лари, беъаъни майнавозчилиги, Бобилда "сухбат" деб аталувчи қуруқ эзмалиги устидан кулмаслигини кўриб ҳамма ҳайратланарди. Зардуштнинг биринчи китобидан шу нарсани билдики, иззатталаблик ҳаво тўлдирилган шар бўлиб, агар бу шарни ёрсалар, ундан довул чиқар экан. Задиг ҳеч қачон аёлларга бўлган нафрати ёки улар устидан қозонган осонгина ғалабаси билан мақтанмасди. У олижаноб киши эди ва кўрнамакларга хизмат қилишдан қўрқмасди, чунки ўша Зардуштнинг "Овқат еганинда итларга ҳам бер, гарчи сўнгра сени қопсалар ҳам" деган улуғ ақидасига амал қиларди. У бир инсон қанча ақлли бўлиши мумкин бўлса, шунча ақлли эди, чунки ақллилар орасида ҳаракат қиларди. Қадимги холдейлар илмини эгаллагач, табиатнинг физикавий қонунларини ўша вақтда қанча билиш мумкин бўлса, ўша даражада билди ва метафизикани барча замонлар давомида қанча тушунишган бўлса, шунча, яъни жуда оз, тушунарди.

Ўз даврининг янги фалсафасига зид ҳолда, йилнинг уч юз олтмиш беш кун ва чоракдан иборатлигига ва қуёшнинг оламнинг маркази эканлигига қаттиқ ишонарди. Бош сеҳргарлар ҳақоратомуз такаббурлик билан уни баъднийат киши деб аташар ва фақат давлатнинг душманигина қуёш ўз атрофида айланади, йил эса ўн икки ойдан иборат, деб ўйлади, дейишарди.

Задиг ичидагини сиртига чиқармай, сукут сақларди.

Катта бойликларга, бинобарин, кўплаб дўстларга ҳам эга бўлган, соғлом, ҳушсурат, ёрқин ақл соҳиби, олижаноб ва софдил Задиг ҳаётдан бахтини топишга қаттиқ ишонарди. У ўз чиройи, насл-насаби ва бойлиги билан Бобилда биринчи ҳисобланган Замирага уйланиши керак эди. Задиг унга кучли ва нозик ҳиссиётлар билан боғланган, қиз эса уни чинакамига севар эди. Улар орзиқиб кутаётган саодатли кун яқин эди. Бир куни, Бобил дарвозалари олдида, Ефрат соҳилларини беэаб турган пальмалар остида айланиб юрганларида, қилич ва найзалар билан қуроолланган кишиларнинг ўзлари томон келаётганларини кўриб қолдилар. Булар вазирлардан бирининг жияни ёш Орканнинг ясовуллари эди. Вазирнинг хушомадгўйлари унга сенга ҳамма нарса мумкин, деб уқдиришганди. Унда Задигнинг саховати, обрў-эътибори бўлмаса-да, ўзини ҳаммадан устун қўяр. Замиранинг ўз рақибига ихлосини кўриб, жунбушга

келарди. Ўзига бино қўйиш оқибатида пайдо бўлган бу рашк таъсирида гўё чексиз севаётгандек тасаввур қиларди. У қизни ўғирлашга қарор қилганди. Унинг шериклари Замирани тутиб олдилар. Тўс-тўполон бошланди. Бир нигоҳи билан Имамус тоғлари йўлбарсларини ҳам юмшатиши мумкин бўлган қизнинг қонини тўкишди. Замира фарёд қилиб дод солди:

— Севимли ёрим! Мени сендан жуда қилмоқчилар!

У ўзидан кўра кўпроқ қадрдон Задигидан хавотирланарди. Задиг бу пайтда севгилисини мардона ҳимоя қилмоқда эди. Иккита қушнинг ёрдамида у Орканнинг шерикларини қувиб юборди ва қонга беланган Замирани уйига олиб борди, қиз ҳушига келгач, халоскорини кўрди ва унга қараб:

— Эй, Задиг! Мен сизни бўлажак умр йўлдошим сифатида севардим, энди эса, сизни номусим ва ҳаётимнинг халоскори сифатида яхши кўраман.

Ҳеч қачон Замиранинг қалбидек миннатдор қалб бўлмаган, ҳеч қачон булардан ҳам мафтункор лаблар бундай ҳаяжонли ҳиссиётларни изҳор этмаган. Бу сўзлар эзгуликнинг энг улуғи ва қонуний муҳаббатнинг энг нозик жўшқинлиги айтилган миннатдорчилик сўзлари эди. Қизнинг жароҳати енгил эди, у тезда тузалиб кетди. Задигнинг жароҳати хавфлироқ эди: найза кўзининг яқинига теккан ва чуқур яра пайдо бўлганди. Замира худодан севгилисининг тезроқ соғайишини тиларди, Задигнинг кўзлари унинг нигоҳларидан завқлана оладиган дақиқаларни кутарди. Лекин жароҳатланган кўздаги яра жиддий ҳавотир туғдирарди. Мемфисга ҳам одам юборишди, буюк ҳаким Гермесни кўп сонли шогирдлари билан олиб келишди. У беморни кўздан кечира туриб:

— Агар ўнг кўз бўлганда эди,— деди у,— уни даволаган бўлардим, лекин чап кўзнинг жароҳати бедаводир,— Гермес Задигнинг қачон ва қай пайтда кўзидан жудо бўлишини аниқ айтиб берди.

Бутун Бобил Задигнинг тақдирига ачинди ва билимдон Гермесга қойил қолди. Икки кундан кейин йиринг ёрилди ва Задиг соғайиб, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетди. Гермес китоб ёзди ва унда Задигнинг касалликдан фориг бўлмаслигини исботлади. Задиг уни ўқимади ҳам: кўчага чиқадиган бўлгач, у ўзини бахтиёр қилишга умид боғлаган қизниқига ташриф буюришга тайёргарлик

кўрди. Фақатгина шу қиз учун у кўзларини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. Замира уч кундан буён қишлоқда эди. Задиг йўлда бораётиб, унинг бир кўзлиларга тоқатим йўқ, деб жирканиб гапирганини ва ўша кунидёқ Орканга турмушга чиққанлигини эшитди. Совуқ хабарни эшитиб, у ҳушдан кетди ва узоқ вақт касал ётди. Кунлар ўтиб, ақл айрилиқ дардидан устун келди, ҳатто изтироблар уни юпатишга хизмат қилди.

— Шу нарсани англадимки,— деди Задиг,— саройда тарбия топган қиз бетайин бўларкан, мен оддий фуқаро қизига уйланишим керак". У энг ақлли ва шаҳарнинг энг яхши оиласидан чиққан Азорани танлади, унга уйланди ва бир ой давомида у билан ишқий лаззатлар огушида яшади. Фақат у хотинининг оз-моз енгилтаклигини ва ёқимтой йигитларга хушторроқ эканини сездди.

БУРУН

Бир куни Азора сайрдан ғазабланиб, бақриб-чақриб келди.

— Нима гап ўзи, азиз рафиқам?— деди Задиг.— Ким сизни бунчалик аччиғингизни чиқарди?

— Мен ҳозиргина гувоҳи бўлган нарсани кўрганингизда, сиз ҳам менинг ҳолимга тушган бўлардингиз. Мен ёш тул хотин Козруни юпатишга боргандим; у бундан икки кун олдин яйлов ёнидан оқиб ўтадиган жилга бўйига ўзининг ёш умр йўлдошини дафн қилган эди. Ғам-ғуссада қолган Козру жилғанинг суви қуримагунча бу қабр олдидан жилмасликка худоларга ваъда берган эди.

— Хўш, нима бўпти?!— деди Задиг.— У ўз эрини қаттиқ севадиган, ҳурматга лойиқ экан-ку!

— Э!,— эътироз билдирди Азора.— Мен унинг олдида борганимда, нима қилаётганини билсангиз эди!

— Нима билан машғул экан?

— У жилғани бошқа ёққа бураётган экан.

Азора ёш бева шаънига кўп таъна — маломатлар ёғдиргани, уни ёмонлагани учун унга маъқул бўлмади.

Азора Задигнинг Кадор исмли дўстини фазилатли ва ҳурматга лойиқ йигитлар тоифасидан деб биларди. Унинг содиқлигига ишонч ҳосил қилгач, Задиг уни ўзининг ишончли кишиси қилиб тайинлади. Азора, қиш-

лоқда дугоналаридан бириникида икки кун меҳмон бўлгач, учинчи кун уйига қайтиб келди. Хизматкорлар кўз ёшлари қилиб, эрининг ўтган кеча тўсатдан вафот этганлиги, Азорага бу машъум хабарни айтишга журъат қила олмаганликлари ва Задигни боғнинг тўридаги отасининг хилхонасига дафн этганларини айтишди. У йиғлади, сочларини юлди ва ўлишга аҳд қилди. Кечқурун Кадор уникига киришга ижозат сўради ва улар биргаликда кўз ёш тўкишди. Эртасига улар озроқ йиғлашди ва бирга овқатланишди. Кадор дўсти ўз бойлигининг катта бир қисмини унга васият қилиб қолдирганлигини Азорага маълум қилди ва ўз мулкни у билан бўлиш ўзи учи катта бахт эканлигига ишора қилди. Хоним кўз ёшлари тўкди, аччиқланди, юмшади; кечки овқат тушликка нисбатан узоқроқ чўзилди, анча очичроқ гаплашишди: Азора марҳумни мақтади, лекин унинг нуқсонлари ҳам бўлганлиги ва Кадорда бу нуқсонларнинг йўқлигини тан олди.

Овқатнинг ўрталарида Кадор талоғининг қаттиқ оғриётганлигидан шикоят қилиб қолди. Бундан ташвишланган ва ҳовлиққан хоним ўзининг атир-упаларини олиб келишни буюрди, улардан биронтаси дардни пассивирадими деган умидда эди. Азора буюк Гермеснинг Бобилда эмаслигидан жуда афсусланди ва ҳатто унинг қаттиқ оғриётган жойини қўли билан ушлаб ҳам кўрди.

— Сиз бу оғир касалликка мубтало бўлганмисиз?— сўради у ачиниб.

— Бу касаллик неча марта мени гўр ёқасига олиб борди,— деб жавоб берди унга Кадор.— Дардимнинг фақатгина бир давоси бор. Оғриётган жойимга кеча ўлган кишининг бурнини қўйиш керак.

— Жуда ғаройиб даво экан-ку!— деди Азора.

— Мақтани даволайдиган жаноб Арнунинг халтачасидан ғаройиброқ эмас-ку,— жавоб берди Кадор.

Ёш йигитнинг фавқулодда яхши фазилатлари билан қўшилишиб кетган далил-исботлари хонимни бир қарорга келишга мажбур қилди.

"Қил кўприкдан ўтаётганда, Азроил эримни бурнинг калта экан, деб тўхтатмаса керак",— ўйлади у.

Устарани олиб эрининг қабрига борди. Задигнинг бурнини кесиш учун энгашди: у тобутда узунасига чўзилиб ётарди. Задиг қўли билан устарани четга итариб, ўрнидан турди.

— Хоним, — деди унга, — ёш Козруни кўп уришманг: менинг бурнимни кесмоқчи бўлганлигингиз жилганинг сувини бошқа ёққа буришдан ҳеч ҳам афзал эмас.

ИТ ВА ОТ

Задиг Зенд китобида ёзилганидек, уйланишнинг биринчи асал ойи, иккинчи ойи эрман ойи эканлигига ишонч ҳосил қилди. Энди Азора билан яшаши мумкин эмасди, шунинг учун ҳам у билан ажралишга мажбур бўлди ва ўз бахтини табиатни ўрганишдан қидирди.

"Оллоҳ биз учун нозил қилган буюк китобни ёд билгувчи файласуфдан бахтлироқ киши йўқ", — деб так-рорлади Задиг. У ўзи топган ҳақиқат нуридан баҳраманд бўлади, руҳини озиқлантиради ва уни юксакликларга кўтарди: ҳаёти осуда, одамлардан кўрқмайди ва меҳрибон хотини ҳам унинг бурнини кесишга чоғланмайди.

Шу хаёллар оғушида, Задиг Ефрат бўйидаги қишлоққа келди.

У срда Задиг кўпроқ равоғи остидан бир сонияда неча дюйм сув ўтишини ёки бўлмаса, сичқон йилида қўй йилидагига қараганда бир куб линия кўп ёмғир ёғишини ўрганиш билан машғул бўлмади. У ўргимчак уясидан шойи ясашни ёки синган шишалардан чинни қилишни ҳам ўйламади, аммо асосан, ҳайвонот ва ўсимликларнинг хоссаларини ўрганди ва тез орада бошқалар бир хилликни кўрган жойда у минглаб фарқларни топа олиш малакасига эга бўлди.

Бир куни у бир ўрмон четида сайр қилиб юрар экан, маликанинг ҳарам оғасини кўриб қолди. Уни бир нечта сарой хизматкорлари кузатиб келаётган эди. Улар жуда қимматбаҳо нарсани йўқотган кишилардек ҳаяжонда эдилар, тўрт томонга зир югуришарди.

— Яхши йигит, — деди унга ҳарам оғалардан бири, — маликанинг итини кўрмадингизми?

— Ит эмас, урғочи денг, — деди Задиг камтарлик билан.

— Шундай, — деди ҳарам оғаси.

— Кичкина лайча, — қўшимча қилди Задиг, — у яқиндагина болалаган, олдинги чап оёғи оқсайди, қулоқлари жуда узун.

— Демак, сиз уни кўргансиз?!

— Йўқ,— жавоб берди Задиг,— мен ҳеч қачон уни кўрган эмасман ва ҳатто маликанинг ити борлигини ҳам билмасдим.

Худди шу лаҳзаларда Бобил яйловидаги подшоҳ отларининг энг чиройлиси отбоқарнинг қўлидан чиқиб, қочиб кетганди. Бош отбоқар ва бошқа сарой хизматкорларининг ховлиқиши маликанинг итини қидираётган ҳарам оғанинг ховлиқишидан кам эмасди. Бош отбоқар Задигдан "Подшоҳ отини кўрмадингизми?" деб сўради.

— Йўрға от эдимизми?— сўради Задиг.— Бўйи беш фут, туёғлари анча кичик, думининг узунлиги уч ярим фут, сувлигининг тўқаси йнгирма уч қиротли олтиндан, тақалари ўн бир динорли кумушдан-а?!

— Қаёққа кетди? Қайси йўл билан?— сўради отбоқарлар бошлиғи.

— Мен уни кўрганим йўқ,— жавоб берди Задиг,— ҳатто, у ҳақда эшитган ҳам эмасман.

Бош отбоқар ва ҳарам оғаси Задигни подшонинг оти билан маликанинг итини ўғирлаганликда айблаб, уни Дест рхам мажлисига зўрлаб олиб келишди; мажлис уни қамчи билан савалашга ва умр бўйи Сибирга сургун қилишга ҳукм қилди. Ҳукм эълон қилинаётган пайтда от билан ит топилгани маълум бўлди. Ҳакамлар ҳукмни қайта кўриб чиқишни ўзларига ор билганликлари тўғрисида кўрган нарсасини кўрмадим дегани учун Задигдан тўрт юз унция олтин ундирилсин, дея ҳукм чиқардилар. Задиг жаримани тўлагач, буюк Дестерхам мажлиси ўзини оқлашга ижозат берди.

— Адолат юлдузлари, ақли расола ҳақиқат ойналари!— хитоб билан деди у. — Сизларда қўрғошин вазминлиги, темир қаттиқлиги, олмос ялтироқлиги билан олтинга ўхшашлиги бор. Менга буюк мажлис олдида гапиришга ижозат берилган экан, Оросмад номи билан қасам ичиб айтаманки, мен маликамизнинг итларини ҳам, подшолар подшосининг табаррук отларини ҳам ҳеч қачон кўрган эмасман. Воқеа мана бундай бўлган эди: ўрмон четига айланиб юрганимда, муҳтарам ҳарам оғаси ва ниҳоятда машҳур бош отбоқарни учратдим. Мен қум устидаги жонивор изларини кўргандим ва уларнинг кичкина бир итнинг излари эканлигини осонгина пайқагандим, шунингдек, итнинг оёқлари орасидаги билинар-билинимас узун чиққлардан унинг ургочи эканлигини, елинлари ерга

тегиб туришидан яқинда болалаганлигини билиш мумкин эди. Олдинги икки оёқлари ёнидаги чизиқлар қулоқларининг жуда узунлигидан, уч оёғининг излари ерга чуқур ботмаганлигидан англадимки, агар шундай дейишга журъат этолсам улуғвор маликамининг итлари оз-моз оқсоқ эди.

Подшоҳлар подшосининг отлари масаласига келсак, билингиз, бу ўрмон йўлларида сайр қилиб юриб, от тақасининг изларини кўриб қолдим, улар бир-бирларидан бир хил масофада эдилар. Отнинг йўрға экан, деб ўйладим. Кенглиги стти фут бўлган йўлнинг четларидаги дарахтлардаги барглarning чанги йўлнинг ўртасидан уч ярим фут нарида тўкилган эди. Бу отнинг думи уч ярим фут бўлиб, у ўзининг ўнгга ва сўлга қилган ҳаракатлари билан бу чангни супурган, деб ўйладим. Беш фут баландликдаги гумбазни ҳосил қилиб турган дарахтлар тагида ҳозирги нан новдалардан узилиб тушган баргларга кўзим тушди ва шундан отнинг бўйи беш фут экан, деб хулоса чиқардим. Сувлиқ масаласига келсак, у йигирма уч қиротли олтиндан керак, чунки у чақмоқтошга тўқасини ишқалаган, мен буни ўргандим. Ниҳоят, бошқа жинсдаги тошларда қолдирилган излардан унинг тақалари ўн бир динорли қийматга эга бўлган кумушдан, деган хулосага келдим.

Ҳакамлар Задигнинг донолигига тан беришди. Унинг овозаси подшоҳ ва маликанинг ҳам қулоғига стди. Қабулхоналарда, хоналарда ва кабинетларда фақат Задиг ҳақида гапиришар, кўпгина коҳинлар уни жодугар сифатида ўтда ёқиш керак, деган фикрни айтишларига қарамасдан, подшоҳ Задигга солинган жарима — тўрт юз унция олтинни қайтариб беришни буюрди. Котиблар, ижрочилар, ҳакамлар унинг олдига қаторлашиб келишди ва унга тўрт юз унцияни қайтаришди, фақатгина уч юз тўқсон саккиз унцияни суд харажатлари учун чегириб ташлашди; бундан ташқари, уларнинг хизматкорлари ҳам чой чақа сўрашди.

Ўта кузатувчи бўлишнинг ҳам зиёни борлигини Задиг тушунди ва бундан кейин кўрган нарсаси ҳақида лом-лим демасликка ўзига ўзи сўз берди.

Кўп ўтмай бу ҳолат яна такрорланди. Давлат жиноятчиси Задигнинг деразаси остидан қочиб кетди. Задиг буни кўриб турган бўлса-да, пайтида, ҳақиқатни яшир-

ди. Бу жинояти учун у беш юз унция олтин тўлашга ҳукм қилинди.

"Ёруғ дунёда бахтиёр бўлиш нақадар мушкул!" хитоб қилди у.

БАХИЛ

Задиг тақдир бахтсизликларига чора топиш учун ўзига маслакдошлар изламоқда эди. Бобилнинг шаҳар четидаги дид билан безатилган уйда барча санъат асарларини йиққан ва пок инсонларга хос ўйин-кулгига берилганди. Эрталабдан кутубхонасида олимлар билан, кечқурун эса сараланган дўстлар даврасида бўларди. Лекин тез орада олимларнинг нақадар хавfli эканлигини билиб олди. Бир куни зардуштийлик динида грифон гўштини ейиш маън қилинганлиги тўғрисидаги қонун юзасидан катта мунозара кўтарилди: "Қандай қилиб грифон гўштини маън қилиш мумкин,— дейишарди баъзилар,— агар бундай жониворнинг ўзи бўлмаса?" "Агар зардуштлик маън қилар экан, демак, у бўлиши керак",— дейишарди бошқалар. Задиг уларни келиштирмоқчи бўлди ва деди: "Агар грифон мавжуд бўлса, уни смаймиз, агар у мавжуд бўлса, сира ҳам емаймиз ва шу билан зардуштлик кўрсатмаларига амал қиламиз!"

Грифонларнинг хусусиятлари тўғрисида ўн уч жиллик хитоб ёзган афсунгар бир олим Задигни холдейларнинг энг аҳмоғи ва ўтакетган мутаассиб бош сеҳргарига ёмонлади. У Задигни қозиққа ўтқазиб, қуёш учун қурбон қилиши, зардуштийлик китобини бамайлихотир ўқиб ўтиравериши мумкин эди. Задигнинг дўсти Кадор (бир дўст юз кашидан афзал) кекса Йеборнинг олдига бориб, деди:

— Яшасин қуёш ва грифонлар! Задигни жазоламанг, эҳтиёт бўлинг: у авлиё, қушхонасида грифлари бор, лекин уларни ҳеч қачон емайди, уни айблаган киши мажусийдир, чунки у қуённи панжаларининг айрим-айрим бўлишига қарамай, ҳалол деб ҳисоблайди.

— Унда,— деди Йебор кал бошини қимирлатиб,— Задигни грифлар тўғрисида нотўғри фикр айтганлиги учун қозиққа ўтказмоқ, унисини эса — қуёнлар ҳақида ёмон гапирганлиги учун жазоламоқ керак.

Кадор ишни фарзанд билан бахтиёр этган ҳамда сеҳргарларнинг ҳурматига лойиқ бир қиз воситасида бости-бости қилди. Ҳеч ким қозикқа ўтказилмади. Шу туфайли кўпгина олимлар Бобилнинг таназзули ҳақида миш-мишлар тарқатишди.

Задиг баланд овозда: "Инсон бахти нақадар мўрт!— дея ҳайқирди. Бу дунёда ҳамма нарса таъқиб қилади мени, ҳаттоки йўқ нарсалар ҳам". У олимларни қарғади ва бундан кейин улар даврасини тарк этишга қарор қилди.

Энди у ўз уйига Бобилнинг энг яхши тарбия кўрган эркаклари ва энг гўзал хонимларини таклиф этадиган, тансиқ таомлар тайёрлайдиган бўлди; кўпинча овқатдан олдин концертлар берилар ва қизгин суҳбат авж оларди, Задиг бу суҳбатларда зукколик учун чиранишга йўл қўймасди, чунки зўраки уринишлар закийликни ўлдиради ва энг ажойиб даврани ҳам бузади. Ҳамма нарсада у зохирий кўринишни эмас, амалий ишни ёқтирар, дўст танлашда ҳам, овқат саралашда ҳам шуҳратпарастликни ўйламади. Худди шу туфайли ҳақиқий, ўзи даъво қилмаган ҳурматга сазовор бўлди.

У Аримаз деган кимса билан ёнма-ён яшарди. Унинг разиллиги хунук башарасида ҳам акс этганди. Аримаз закийларнинг энг нодони, заҳар ва такаббур киши эди. Зодагонлар орасида иши юришмагач, уларга туҳмат уюштириб алаmidан чиқа бошлади. Бой-бадавлат бўлишига қарамасдан, у атрофига тилёгламачиларни йиғолмасди. Кечқурунлари Задигнинг ҳовлисига кириб келаётган араваларнинг шовқини, унинг номига айтилган мақтов сўзлар гашини келтирарди. У бир неча марта Задигникига келди ва таклифсиз столга ўтирди. У ҳар гал, довул қушининг гушти овқатни бузгани каби, тўпланганларнинг таъбини хира қиларди. Бир куни Аримаз бир хоним шарафига зиёфат бермоқчи бўлди; хоним таклифни қабул қилмай, кечки овқатга Задигникига борди. Бошқа бир куни сарой ҳовлисида суҳбатлашаётиб, улар вазирни учратиб қолишди: вазир Задигни кечки овқатга таклиф қилди, Аримазга эса илтифот кўрсатмади. Мана шундай майда-чуйда кўнгилсизликлар, ундаги ҳасрат, алам елвизакларини кучайтирди. Бобилда "Бахил" деб аталувчи бу кимса "бахтли" деган шарафга сазовор Задигни йўқотмоқчи бўлди.

Зардушт айтганидек, ёмонлик қилиш учун имконият бир кунда юз марта, яхшилик қилиш учун эса бир йилда бир марта туғилади.

Бахил боғда иккита дўсти ва бир хоним билан сайр қилиб юрган Задигнинг олдига келди. Задиг бу хонимга ҳеч қандай маълум мақсадсиз ҳазил-мутойиба қиларди. Гап келиб, қиролнинг ўз вассали, Иркания князига қарши олиб борган урушнинг яқинда муваффақиятли тугаганлигига бориб тақалди. Бу қисқа муддатли жангда ўз жасурлигини кўрсатган Задиг қиролдан кўра хонимни кўпроқ мақтади ва тезгина тўрт қатор шър ёзиб, хонимга узатди. Дўстлари ҳам ўқиб кўришни илтимос қилишди: камтарлик юзасиданми ёки оддий нафсоният туфайлими, Задиг шърни кўрсатмади.

У шър битилган қоғозни икки буклаб, гул бутуқлари орасига отиб юборди. Ёмғир томчилай бошлагач, улар уйларига қайтишди.

Бахил узоқ қидириб, шърнинг бир бўлагини топиб олди. Шърнинг ярми маълум маънога эга эди ва ҳаттоки у, кичик ҳажмли шърни ташкил қиларди: аммо энг ҳайрон қоладиган жойи шунда эдики, унда қирол шахсиятига тегадиган ҳақоратлар бор эди:

Буюк қабоҳат-ла
Тахтдаги подшоҳ,
Умумнинг бахтига
Ягона ганим, оҳ!

Бахил Задигни ҳалок этиш учун далил топилганлигидан умрида биринчи марта ўзини енгил хис қилди ва шу заҳоти уни подшоҳга жўнатди: Задигни дўстлари билан бирга қамоққа олишди. Иш судга оширилди. Ҳакамлар Задигни тинглашни ҳам хоҳламадилар. Уни ҳукмни эълон қилиш учун олиб келаётганларида йўл устида турган Аримаз баланд овозда: "Шърнинг ҳеч вақога арзимаёйди", — деди. Задиг ўзини яхши шоир ҳисобламас, бироқ уни подшоҳни ҳақорат қилишда ноҳақ айблаганларини ва икки дўсти ва гўзал хонимнинг бундан беҳуда жабр кўрганлигидан умидсизликка тушди. Ўзини оқлаш учун унга сўз ҳам беришмади. Бобилда қонун шунақа эди. Задигни қатл қилиш учун оломон орасидан олиб ўтишди. Ҳеч кимнинг унга раҳми келмади. Кўпчилик унинг ўлимини кўришга ошиқ эди. Фақат қариндош-уруғлари меросдан маҳрум бўлаёт-

ганликлари, бойликнинг тўртдан уч қисми подшоҳ ва қолган чораги Аримазнинг фойдасига мусодара қилинаётганлигидан қайғуда эдилар.

Қатлга ҳозирлик кўриляётганда, подшоҳнинг тўтиси атиргул тўпига қўнди. Шеърнинг иккинчи қисми гул бутоғи орасига тушган шафтолига ёпишиб қолганди. Қуш шафтолини шеър бўлаги билан бирга кўтарди ва келтириб шоҳ тиззасига қўйди. Подшоҳ тахтачадаги ҳеч қандай маъно англатмайдиган сўзларни қизиқиб ўқиди ва улар қандайдир шеърнинг давоми бўлиб кўринди. У шеърятни яхши кўрарди, тўтининг топилмаси уни ўйлатиб қўйди. Малика Задигнинг унда нима ёзилганини эслади ва уни келтиришни буюрди. Икки бўлакни қўшганларида, улар бир-бирларига бутунлай мос келди ва Задиг ёзган шеърни ўқишди:

Буюк қабоҳат-ла чўлганди замин,
Тахтадаги подшоҳ чиқарди қонун.
Умумнинг бахтига муҳаббат тизгин:
Ягона ганим, оҳ, унга Купидун.

Подшоҳ зудлик билан қатлни бекор қилди ва Задигнинг икки дўсти ва гўзал хонимни қамоқдан озод этди. Задиг подшоҳ ва малика олдида тиз чўкиб, бу бемаъни шеър учун уни авф этишларини сўради. У шунчалик самимий гапирдики, шоҳ ва малика уни яна бир кўриш истакларини билдирдилар. У яна бир марта қайтиб келди ва янада кўпроқ маъқул бўлди. Бахилнинг мол-мулкани Задигга бердилар, лекин Задиг уларни эгасига қайтарди. Бахил мулкидан жудо бўлмаганлиги учун хурсанд бўлди. Шоҳнинг Задигга ҳурмати кундан кунга ошди. У Задигни ўзининг барча хурсандчиликларига шерик қилди ва барча ишларда у билан маслаҳатлашиб турди. Лекин Маликанинг унга нисбатан хаддан ташқари мойиллиги, подшоҳ учун ҳам, давлат учун ва ўзи учун ҳам хавфли бўлиб қолди. Задиг садоқатли бўлишнинг мушкул эканлигига ишонч ҳосил қила бошлади.

ОЛИЙҲИММАТЛИЛАР

Беш йилда бир марта нишонланадиган байрам куни яқинлашмоқда эди. Байрамда энг олийҳиммат одамни тантанали равишда эълон қилишдек одат бор эди. Амал-

дорлар ва афсунгарлар унда ҳакамлик қилишарди. Биринчи ҳоким, у айни пайтда шаҳар бошлиғи ҳам, ўзининг ҳукмронлиги пайтида юз берган энг олижаноб ишлар ҳақида ҳисобот берар, овозлар йиғилгач, шоҳ қарор қабул қиларди. Тантанага ер юзининг тўрт томонидан меҳмонлар келишарди. Шоҳ ғолибга қимматбаҳо тошлар билан безатилган жомни бераркан: "Мана бу мукофотимизни қабул қилинг, менга сизга ўхшаган фуқаролардан кўпроқ берсин",— дерди.

Шоҳ ўз тахтида, амалдорлар, афсунгарлар, ўйинга етиб келган қабила вакилларининг қуршовида эди. Ўйинларда шон-шуҳрат эзгулик билан қўлга киритиларди. Ҳоким ўйинларда иштирок этиши лозим бўлганларни санаб чиқди. Бироқ у Бахилнинг бутун мол-мулкини қайтариб берган Задигнинг номини тилга олмади.

У муҳим суд жараёнида бойлигини бой берган бобиллик бир кишига қийматига тўғри келадиган даражада ўзининг мол-мулкини берган ҳакам ҳақида гапирди.

Шундан кейин ҳоким бир қизга ошиқи беқарор бўлган ва унга уйланаман деб юрган йигитни кўрсатди. Бироқ у қизни сеп билан мукофотлаб, ўзини дўстига ҳадя этди.

Сўнгра Гидпания урушида олийқимматлик кўрсатган аскар пайдо бўлди. Душман аскарларидан маъшуқасини ҳимоя қилиб турган бир пайтда унга бошқа гирканияликлар онасини олиб кетаётганликларини айтишди: аскар йиғлай-йиғлай маъшуқасини қолдириб, волидасини қутқаришга югурди. Шундан сўнг у яна маъшуқасининг олдига қайтиб келди ва уни жон бераётган ҳолатда кўрди. У ўзини ўзи ўлдирмоқчи бўлди, аммо онаси ундан бошқа таянчи йўғлигини зор қақшаб эслатгач, аҳдидан қайтди.

Ҳакамлар шу аскар фойдасига мойил эдилар. Шоҳ сўз олди ва:

— Бу ҳам, бошқа иккитаси ҳам олижаноб иш қилганлар,— деди,— аммо улар мени ҳайрон қолдиrol-майдилар. Кеча Задиг ҳақиқатан ҳам ҳайратланарли иш қилди. Бир неча кун олдин мен вазиримиз ва архандамиз Корсбни ишдан четлаштирган эдим. Мен у билан ғазабнок муамолада бўлдим, лекин ҳамма аъёнларим у билан юмшоқ муомала қиляпсиз дейиш-

ди, барчалари Коробни ўта ёмонлашди. Мен Задигнинг фикрини сўрадим, у эса Короб тўғрисида яхши фикр айтди. Мен тарихимизда ўз хатолари учун мол-мулкларни билан товоён тўлаганларни, маъшуқасини берганларни, севганидан ўз волидасини афзал кўрганларни учратганман, бироқ ҳеч қачон ўз ҳукмдорининг ғазабига дучор бўлган вазирни биронта сарой ходими яхшилаганини ўқиган эмасман. Ҳозиргина олижаноб хизматлари ҳикоя қилинган кишиларнинг ҳар бирига йигирма минг олтин совға қиламан, лекин биринчилик жомини Задигга бераман!

— Ҳазрат,— деди Задиг унга,— Сиз жаноби олийлари ҳеч ким эшитмаган олийҳиммат иш қилдингиз: ғазабланган бўлсангизда, сизга қарши гапирган қулингизга нисбатан сира ҳам аччиқланмадингиз.

Ҳамма шоҳ ва Задигга таҳсинлар ўқиди. Ўз мол-мулкни берган ҳакам, маҳбубасини дўстига ҳадя этган йигит, онасининг озодлигини маъшуқасидан афзал кўрган аскар шоҳнинг туҳфаларини қабул қилишди. Ва уларнинг номлари олийҳимматлилар китобига ёзилди. Жом эса Задигга насиб этди. Шоҳ эса мурувватли ҳукмдор номини олди, лекин уни узоқ сақлай олмади. Шу кунги байрам тантаналари қонунда кўрсатилганидан кўра узоқроқ давом этди. Бу кун ҳақидаги хотира Осиёда ҳозир ҳам сақланади. Задиг: "Ниҳоят, мен бахтиёрман!"— деди. Лекин у адашган эди.

ВАЗИР

Шоҳ ўзининг бош вазиридан жудо бўлди. Бу ўринга Задигни тайинлади. Империя ташкил топгандан буён ёш йигит вазир бўлмаган эди. Барча гўзал хонимлар шоҳнинг қарорини маъқулладилар. Сарой аъёнлари эса ғазабланишди: ҳасадчи қон туфлади ва унинг бурни ваҳимали тарзда шишиб кетди. Задиг подшоҳ ва маликага ташаккурлар айтгач, миқнатдорчилик билдириш учун тўтининг олдига борди: "Гўзал қуш,— деди унга менинг ҳаётимни сақлаб қолган ва мени бу мартабага сиз етказган бўласиз: Зоти олийларининг итлари ва отлари менга кўп заҳмат етказган. Мана, баъзан одамларнинг тақдири нимага боғлиқ бўлади! Лекин,— қўшиб қўйди у,— бундай ғалати бахтнинг умри, эҳтимол, қисқа бўлар".

Тўти унинг гапини тасдиқлади. Бу Задигни ажаблантирди. Аммо, у яхшигина табиатшунос бўлганлиги учунми, тўтиларнинг авлиёлик ҳислатларига ишонмади, тез орада тинчланди ва ўзининг вазирлик хизматини сидқидилдан ижро эта бошлади.

Барча қонуннинг муқаддаслик кучини ҳис қила бошлади ва ҳеч кимга ўз лавозими юқини сездиртирмади. У девонхона аъзоларининг фикрларини йўққа чиқармас, ҳар бир вазир, шоҳнинг гашига тегмасдан, ўз фикрини айта оларди. Бирор ишни ҳал қилишга тўғри келганда, қонун йўли билан ҳал қиларди. Жазо қаттиқроқ бўлса, шоҳ уни енгиллатир, агар қонун бўлмаса, Зардўштийлик қонунларидан кам бўлмаган одил қонунлар қабул қиларди.

У айбдорни жазолагандан кўра, жиноятнинг олдини олишни афзалроқ эканини, қонунлар кишиларни қўрқитиш учун эмас, балки уларга ёрдам бериш учун яратилган, деб ҳисобларди.

Бошқалар ҳақиқатга соя солиб туришга уринган бир пайтда, унинг очиқ гаплари шоҳнинг кўзини очарди.

Ўз ҳукмдорлигининг дастлабки кунларидан бутун маҳоратидан фойдалана бошлади. Бобилнинг машҳур бир савдогари Ҳиндистонда вафот этди. У қизини турмушга чиқаргач, ўз давлатини икки ўғлига тенг бўлиб берганди. Бундан ташқари, икки ўғилдан қайси бири отасини кўпроқ эҳтиром қилганлиги маълум бўлса, ўшанга деб ўттиз минг олтин ҳам тайинлаганди. Катта ўғил қабр тоши қўйди, иккинчиси эса ўз меросининг бир қисми билан сингисининг сепини кўпайтирди, ҳамма: "Катта ўғил отасини яхши кўрар экан, кичиги эса — сингисини, ўттиз миң олтин каттасига тегиши керак", — дерди.

Задиг уларни бирин-кетин олдига чақириб, каттасига: "Отангиз сира ўлган эмас: у касалликдан фориг бўлди, Бобилга қайтмоқда", — деди.

— Худого шукур, — жавоб берди йигит, — лекин қабр тоши менга анча қимматга тушди.

Задиг худди шу гапни кенжа ўғилга айтди.

— Худого шукур, — деди у, — мен мерос сифатида олган ҳамма мол-мулкимни отамга қайтараман, лекин отам синглимга берган нарсаларимни унда қолдиришини истардим.

— Сиз ҳеч нарсани қайтармайсиз, — деди Задиг — сиз ўттиз минг олтинга эга бўласиз, чунки отангизни ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ эҳтиром этар экансиз.

Жуда бадавлат бир қиз иккита қоҳинга турмушга чиқишга розилик берди ва бир неча ой давомида улардан собоқ олгач, оғир оёқли бўлиб қолди. Уларнинг иккаласи ҳам унга уйланмоқчи эдилар.

— Икки кишидан қайси бири менга фарзанд ато этган бўлса, ўша менинг эрим бўлади, — деди қиз.

— Бу эзгу ишни мен қилдим, — деди бири.

— Бу хизмат меники, — деди бошқаси.

— Хўп, яхши, — деди қиз, — иккалангиздан қайси бирингиз болага яхши тарбия бера олсангиз, мен ўшани боланинг отаси деб тан оламан.

У ўғил туғди. Қоҳинларнинг иккаласи ҳам уни тарбиялаш ниятида. Иш Задигга бориб етди. У иккала қоҳинни ҳам чақиртирди.

— Сен болани нимага ўргатасан, — деди у биринчи қоҳинга.

— Мен унга, — деди донишманд, — саккизта сўз туркумини, диалектикани, мунажжимликни, инсу-жинсларни ром этишни ўргатаман ва унга субстанция ва акциденция (тасодифий ҳодиса, жузъий хусусият — М. Х. Р. Қ.)нинг, мавҳумлик ва аниқликнинг монандлар (Лейбниц системасида оддий, фаол ва бўлинмас субстанция — М. Х. Р. Қ.) ва олдиндан белгиланган гармониянинг нима эканлигини тушунтираман.

— Мен, — деди иккинчиси, — уни адолатли ва дўстга содиқ қилиб тарбиялашга ҳаракат қиламан.

— Сен боланинг отасимисан ё йўқми, унинг онасига уйланасан, — деди Задиг.

МУНОЗАРЛАР ВА ҚАБУЛ ҚИЛИШЛАР

Шу йўсинда ҳар куни Задиг ўзининг зийрак ақли ва эзгу қалбини намоён қилиб борди. Унга тасаннолар айтишар ва айни пайтда уни севишарди. Уни одамларнинг энг бахтлиси деб ҳисоблашарди. Бутун мамлакатга унинг номи тарқалди. Ҳамма хотинлар унга назар ташлай бошладилар: фуқаро унинг адолатпарварлигини мақтар, олимлар валий сифатида қарашар, қоҳинлар уни архимаг йебордан ҳам кўпроқ нарсани билади, деб тан олишарди. Энди у билан грифлар тўғрисида тор-

тишиш фикридан ҳаммалари узоқ эдилар. Задиг ишониш мумкин деб ҳисоблаган нарсагагина ишонардилар.

Бобилда улкан бир мунозара бўлиб, у бир ярим минг йилдан буён давом этиб келар ва бутун мамлакатни иккита мурасасиз гуруҳга бўлиб юборган эди: бир гуруҳ тарафдорлари Митра маъбадига фақат чап оёқ билан кириш керак дейишса, иккинчи гуруҳ бу одатни манфур деб билар ва у ерга фақат ўнг оёқ билан кириш лозим деб ҳисоблардилар. Задиг қайси томонга мойиллик кўрсатишини билиш учун Ҳамма муқаддас олов байрами кунини кутар, Задигнинг қайси томонга ён босишини билмоқ орзусида эди. Байрам куни Задиг икки оёғини жуфтлаб сакраб ибодатхонага кирди ва сўнгра чиройли нутқ сўзлаб, само ер Худоси учун эҳтиросларнинг бегона ҳамда чап ва ўнг оёққа бир хил муносабатда эканлигини исботлади. Ҳасадчи ва унинг хотини Задигнинг нутқида образларнинг озлигини ва у тоғлар ва тепаликларни рақсга тушишга мажбур қилмаганлигини таъкидлашди.

— У қуруқ ва тасаввурдан йироқ, — дерди улар. У на денгизни соҳилдан чекиптира олади, на юлдузларни тушира олади, на қуёшни мумдек эрита олади. Унда ҳеч қанақа шарқ услуби йўқ.

Задиг ақл-идроки билан қаноатланарди. У ҳақ, оқил, севимли бўлганлиги учун эмас, балки бош вазирлиги учун ҳамма у томонда эди.

У оқ ва қора коҳинлар ўртасида катта бир тортишувни муваффақиятли ҳал қилди. Оқларнинг таъкидлашича, худога сиғинаётганда, юзни шимоли-шарққа буриш — гуноҳ. Қораларнинг ишонтиришларича, одамлар жануби-ғарб томонга қараб сиғинишса, худонинг ғазаби келармиш. Задиг ким қаёққа хоҳласа, ўша томонга юз ўгиришга фармон берди.

Шу тартибда Задиг эрталаб барча шахсий ва давлат ишлари билан шуғулланиш йўлини топди, кундуз куни эса Бобилни безаш ишлари билан банд бўларди. У театрларда кишиларни йиғлатадиган фожиалар, кулдирадиган комедиялар қўйишга фармон берарди. Бундай пьесалар аллақачон модадан чиққан бўлиб, Задиг уларни қайта бунёд этди, чунки у диди ўткир киши эди. У бу нарсаларни санъат аҳлидан кўра яхшироқ билмаслигига ишонар, уларга совғалар берар ва мукофотлар эди, лекин уларнинг иқтидорига ўзича ҳасад қилмасди.

Кечқурунлари шоҳнинг, айниқса, маликанинг кўнглини очарди. Қирол: "Буюк вазир!" деса, малика: "Мафтункор вазир!" дерди. Ҳар иккаласи: "Ўшанда осиб юборганлариди, жуда ачинарли иш бўларди",— деб қўшиб қўйишарди.

Бирор амалдор ҳали бунчалик хонимларни қабул қилмаган эди. Уларнинг аксарияти унинг суҳбатидан завқ олиш учун келарди. Ҳасадчининг хотини биринчилар қаторида келди. У Митра, Зендавесто (Авесто — М. Х. Р. Қ.) ва муқаддас олов номи билан қасам ичиб, ўз эрининг хўлқидан жирканажағини, унинг рашкчи, қўпол эканлигини тан олди ва худолар уни жазолаганликларини айтди. Кейин у кутилмаганда боғичини тушириб юборди. Задиг вазмиқлик билан уни ердан кўтарди, лекин тиззасига ўтказиб қўймади. Бу кичкина хатолик (агар буни хато дейиш мумкин бўлса) огир фалокатларга сабаб бўлди. Задиг бу ҳақда ўйламади ҳам, ҳасадчининг хотини эса буни унутмади.

Хонимлар ҳар куни келишарди. Бобилнинг яширин солномаларида айтилишича, у бир мартагина ўзлигини тарк этди, ҳайрат билан шу нарсани англадики, аёлнинг қучоғида роҳатланиш сезмади ва бепарво ҳолда жазманидан бўса олди. Задиг ўзи сезмаган ҳолда хуштор бўлиб қолган бу аёл малика Астартанинг оқсочларидан бири эди. Бу гўзал хоним ўзини юпатиш учун: "Ишлари ҳаддан ошиқ кўп, шунинг учун ишқий лаззат пайтида ҳам улар ҳақида ўйлайди",— дерди. Кўпчилик индамай ўтирадиган, бошқалар эса табарруқ сўзларни айтаётган лаҳзаларнинг бирида Задиг тўсатдан "Малика!" деб юборди. Бобиллик аёл "ниҳоят Задиг ўзига келибди" деб ўйлади ва қизиқиб кетиб "Маликам!" деб айтди деган ўйга борди. Лекин, ҳамон бепарво ўтирган Задиг Астартанинг номини олди. Бу бахтли сонияларда ҳамма нарсани ўз фойдасига ҳисоблаётган хоним буни "Сиз малика Астартадан ҳам гўзалроқсиз!" деб тасаввур қилди. У Задиг ҳарамидан жуда чиройли совғалар билан чиқди ва бориб бўлган воқеани ўзининг яқин дугонаси — ҳасадчи аёлга сўзлаб берди. Ўздан кўра бошқани афзал кўриш уни қаттиқ ҳақорат қилди:

— У менга мана бу боғични кийгизишни ҳам лозим кўрмади, мен уни бошқа киймайман,— деди у аччиқланиб.

— О, сизнинг боғичларингиз худди маликаникидек экан,— деди унинг бахтиёр рақиби. Сизлар уларни бир кишидан олсаларингиз керак?

Ҳасадчи аёл чуқур ўйга толди, маслаҳатлашиш учун эри — ҳасадчининг олдига борди.

Бу борада Задиг ҳаммавақт — судда ҳам, кишиларни қабул қилиш пайтида ҳам ўзининг паришонхотир эканлигини сезиб қолди. Гап нимада эканлигини у тушунолмасди ва мана шу ягона жумбоқ унинг кўнглини хира қиларди.

Бир куни у туш кўрди. Тушида, тиканли қуруқ ўтлар устида безовта ётганмиш, сўнгра — гул тўшакларда дам олаётганмиш. Бирданига тўшакдан заҳарли илон чиқиб, унинг юрагига оғули ниш урибди. "Ана холос!— ўйлади у,— мен узоқ вақт қуруқ ва тиканли ўт устида ётдим. Энди эса гул тўшаклардаман. Илон ким экан?"

РАШК

Задигга хизматқори бахтсизлик келтирди. У ҳар куни подшоҳ ва унинг илоҳий рафиқаси билан суҳбатда бўларди. Астарта ўзи сезмаган ҳолда, унга таъсир кўрсата бошлаганди. Аёлнинг унга бўлган эҳтироси кундан-кун кучайиб борар, уни шоҳ олдида тинимсиз мақтар, сарой хонимларига у тўғрисида ошириб гапирарди. Буларнинг барчаси унинг қалбидаги ўзи сезмаган номсиз ҳиссиётни мустаҳкамларди. У Задигга туҳфалар қилар ва бу туҳфаларда унинг эҳтироси намоён бўларди. Буларнинг бари Астартага гуё ўз фуқаросининг хизматидан мамнун бўлгандек кайфият туғдирар, аммо баъзи гаплари севиб қолган аёлнинг сўзларидек садо берарди.

Астарта Замирага ва ўз эрининг бурнини кесмоқчи бўлган аёлга қараганда гўзалроқ эди. Унинг дўстона муомаласи, баъзан ўзини ҳам қизартириб юборадиган нозик сўзлари, нигоҳлари Задигнинг қалбида олов ёқар, бундан унинг ўзи ҳам ҳайрон эди. У ўз ҳиссиётларига қарши курашди, шу пайтгача ўзига кўмак бериб келган фалсафани ёрдамга чақирди, аммо бу сафар уринишлар зоя кетди: у энди малика билан аввалгидай бемалол ширин суҳбат қуролмас, кўз олди хиралашар, гаплари поймапой чиқар, нигоҳлари ерга қадаларди ва, беихтиёр унинг нигоҳи Астартага тушганда, унинг: "Биз бир-биримизни

ардоқлаймиз, аммо севишга қўрқамиз. Ҳар иккаламиз ҳам жиноят ўтида ўртанмоқдамиз", — деган маънони намоя қилаётган намли кўзларига дуч келарди.

Задиг маликанинг олдидан паришонхотир ҳолда зил-замбил бўлиб чиқарди. Пировард натижада, ишқ азобларига чидолмаган Задиг Кадорни ўз сиридан воқиф этди.

— Мен яширин ҳиссиётларингизни пайқаган эдим, — деди Кадор. Ўйлаб кўринг, қадрдон дўстим, менки қалбингиздаги сирни ўқий олган эканман, эртами-кечми, шоҳ ҳам ундан хабар топади. У жуда рашкчи одам. Сиз файласуфсиз, эр кишисиз, ўз ҳис-туйғуларингизни жиловлай оласиз.

Аммо Астарта — аёл. Қаёққа қадам ташлаётганини сезмагани учун эҳтиёткорликни унутади. Бахтга қарши, ўзининг айбсизлигига бўлган ишонч одоб қоидаларини писанд қилмасликка олиб келади. Токи у ўзини бирон бир нарсада айбламайдиган бўлгунича, мен у учун титрайвераман. Агар сиз у билан яқинлашган бўлганингизда эди, барча кўзларни алдаган бўлишингиз мумкин эди: туғилаётган ва сўнаётган эҳтирос ҳар бир ҳаракатда кўзга ташланади, муроди ҳосил бўлган муҳаббатни яшириш осон. Қиролга, ўз валинсьматига хоинлик қилиш таклифи Задигни даҳшатга солди. У ҳеч қачон, ўзини иродасига қарши жиноятчи деб ҳисоблаган пайтдагидек ўз шоҳига содиқ бўлган эмасди. Ваҳоланки, малика Задигнинг номини қирол ҳузурида тез-тез тилга олганда юзлари қизариб кетар, гоҳ ҳаяжонланар, гоҳ гапини йўқотиб қўярди. Задиг чиқиб кетгач, у шунчалик чуқур ўйга чўмардики, бундан, ниҳоят, шоҳ ташвишлана бошлади. У кўраётган нарсаларига ишонди ва кўрмаганларини тасаввур қилди. Хусусан, шу нарса уни хайратга солдики, хотинининг туфлиси ҳаворанг эди ва Задигники ҳам, хотинининг ленталари сариқ эди, Задигнинг қалпоғи ҳам сариқ эди: табиати нозик ҳукмдорнинг назарида бу инкор қилиб бўлмас далил эди. Унинг асабларини таранглаштирган шубҳалар ҳақиқатга айландилар.

Саройдагилар тез орада Астартанинг севиб қолганлигини ва Моабдарнинг рашк ўтида ёнаётганини сезиб қолишди. Ҳасадчи ўзининг ҳасадгўй хотинини маликанинг боғичига ўхшаш боғичи билан подшоҳнинг ҳузурига жўнатди. Фалокатнинг устига, буни қарангки,

бу боғич ҳам ҳаворанг эди. Шу лаҳзадан бошлаб шоҳ қасос олиш йўлини ўйлай бошлади. У кечаси маликани заҳарлашга, эрта тонгда эса Задигни бўғиб ўлдиришга қарор қилди. Бу ишни шоҳнинг интиқомли ниятларини амалга оширувчи, шафқатсиз ҳарам оғаси бажариши керак эди. Шоҳнинг пакана гунг қули бор эди. Аммо у кар эмасди. Ундан айғоқчиликда фойдаланишарди, у саройда содир бўладиган махфий сирлардан ҳам хабар топарди. Бу миттивой малика билан Задигга жуда боғланиб қолганди. У қотиллик тўғрисидаги фармонни ҳайрат ва даҳшат билан эшитди. Бу тўғрида қандай огоҳ қилмоқ керак? Миттивой ёзишни билмас, аммо у сурат чизишни қойиллатарди. Туннинг ярмини у маликага етказмоқчи бўлган сирни акс эттириш билан ўтказди. У чизган суратнинг бир четида ғазабланган ва ҳарам оғасига фармон бераётган шоҳ, кейин стол, унинг устида ҳаворанг арғамчи ва ваза, ҳаворанг боғич, сариқ ленталар, суратнинг ўртасида ўз/аёнлари қўлида жон бераётган малика ва унинг оёқлари томонда бўғиб ўлдирилган Задиг. Уфқда — чиқиб келаётган қуёш — бу билан миттивой қотиллик эрта тонгда рўй беради демоқчи. Қул ишини тугатиши биланоқ Астартанинг аёлларидан бирининг олдига югурди, уни уйғотди ва имо-ишора билан суратни маликага етказиши лозимлигини тушунтирди.

Ярим тунда Задигга маликанинг хатини етказишди: бу туш эмасмикан, деб ўйлади у, қўллари қалтираб хатни очаркан.

"Зудлик билан қочинг,— деб ёзганди малика,— йўқса, сизни мавҳ этишади. Менинг эса ҳеч бир гуноҳим йўқ, аммо, ҳис қиляпманки, мен гуноҳкор сифатида ўламан".

Задиг Кадорни чақиртирди ва жимгина унга хатни узатди. Кадор уни бўйсунушга ундади ва ҳозирнинг ўзидаёқ Мемфисга қараб йўлга тушишни айтди.

— Мабодо сиз маликанинг олдига бормоқчи бўлсангиз, унинг ўлимини тезлаштирган бўласиз, агар шоҳ билан гаплашмоқчи бўлсангиз, унда ҳам маликани ҳалок қиласиз. Маликанинг тақдирини мен ўз бўйнимга оламан, сиз эса ўз ҳаққингизда қайғуринг. Мен сизни Ҳиндистонга кетган, деб гап тарқатаман. Яқин орада сизни топиб оламан ва Бобилда нималар бўлиб ўтганини сизга сўзлаб бераман.

Шу заҳотиёқ Кадор саройга яширинча иккита йўрга нортуня келтиришларини буюрди. Улардан бирига ҳушсиз Задигни ўтказди. Задигни хизматкорлардан бири кузатиб борадиган бўлди.

Задиг ўзига келгач, узоқ вақт кўз ёш тўкди ва ўзига ўлим истади.

— Мана сенга инсон ҳаёти!— деди у ички алам билан.— Эй, парвардигор! Сен менга нима билан ёрдам қилдинг? Икки аёл менга номуносиб тарзда панд берди, учинчиси эса, гуноҳсиз ва ҳаммадан гўзал, ҳадемай ўлиши керак. Мен нимаики яхши иш қилган бўлсам, муқаррар равишда менга бахтсизлик олиб келди. Буюклик чўққисига фақат фалокатларнинг даҳшатли гирдобига отилиш учун кўтарилганмидим. Мен ҳам ўзгалар сингари тошбағир бўлганимда, улардек бахтиёр бўлардим.

Маҳзун хаёллар оғушида қолган Задиг ўз сафарини давом эттирди; унинг кўзлари ҳам юкидан хира тортган, юзлари олпоқ оқариб кетган, қалби умидсизликка тушган эди.

ТАЁҚ ЕГАН ХОТИН

Задиг юлдузларга қараб йўл босарди. Орион юлдузлар туркуми ва ёрқин Сириус юлдузи уни Каноп юлдузи томон олиб борарди. У бизга заррадк кўринган улкан юлдузларга қараб завқланарди; айти пайтда ер, коинотнинг кичик заррачаси, кўзимизга улкан ва улуғвор бўлиб кўринмади. Шу лаҳзада Задиг инсониятни амалда қандай бўлса, шундай, яъни, кичик бир лой бўлаги устига ўтириб олиб бир-бирини ямлаётган ҳашоратларга ўхшатмоқда эди. Шу тушкин кайфият унинг барча бахтсизликларини йўққа чиқарди, шахсан ўзининг ва Бобилнинг нотавонлигини эслатди. Задигнинг руҳи, гуё ўз танасидан ажралиб, чексизлик томон отилгандай ва коинотнинг ўзгармас тартибини кузатгандай бўлди. Сўнгра, самодан яна ерга қайтиб тушгач, юрагининг ураётганини ҳис қилди. Астарта, эҳтимол, ҳалок бўлгандир: коинот яна йўқолди ва қоронғиликда жон бераётган Астарта билан ўзидан ҳеч ким йўқлигини ҳис этди.

Задиг Миср сарҳадларига яқинлашмоқда эди; унинг содиқ хизматкори илгарилаб кетди ва биринчи қиш-

лоқдаёқ Задигга бошпана излади, Задиг эса шу орада қишлоқ атрофидаги боғларда сайр қилди. Катта йўл яқинида бир аёл дод-фарёд қилиб, сру кўкни ёрдамга чақирар, ғазабланган эркак уни татқиб қилар эди. Эркак уни қувиб етиб дўппослай бошлади. Эркакнинг қаҳр-ғазоби ва аёлнинг кечирим сўрашларидан Задиг англадики, уларнинг бири — рашкчи, иккинчиси — бевафо. Аёлнинг жозибадорлиги-ю, бахтиқаролиги Астарта билан ўхшашлигини кўрган Задигнинг унга раҳми келди, мисрли эркакка нисбатан эса ғазоби қайнади.

— Ёрдам беринг меъта! — ёлворди аёл. — Мени бу ёввойиннинг қўлидан қутқаринг, ҳаётимни сақлаб қолинг!

— Агар сизда озгина инсонпарварлик бўлса, илтимос қиламан, гўзаллик ва кучсизликни ҳурмат қилинг, — деди самимий оҳангда. — Оёқларингиз остида ётган, ўзини ҳимоя қилиш учун кўз ёшларидан бошқа ҳеч вақоси бўлмаган, табиатнинг бу гўзал тухфаси билан нега бундай муомала қиласиз?

— Ҳа, ҳали шунақами! — қичқирди қутурган мисрлик. — Демак, сен ҳам уни яхши кўрасанми, мен сендан қасос олишим керак экан! Шундай деб, бир қўли билан сочидан тутамлаб турган аёлни қўйиб юборди, найзасини олиб, ўзга ерлига санчмоқчи бўлди. Задиг эса совуққонлик билан ўзини кучли зарбдан ҳимоя қилди: найзанинг учидан ушлаб олди. То найза сингунча тортишув давом этди. Сўнг қиличларини яланғочлаб, бир-бирларига ташланишди. Бири чаққонлик билан ҳужумга ўтар, иккинчиси усталлик билан уни қайтарарди. Аёл эса, ўт устига ўтириб олиб, сочларини тузатганча, жангни кузатарди. Мисрлик кучли бўлса, Задиг чаққон эди.

Задиг чаққонлик, моҳирлик билан жанг қилар, мисрлик эса ғазабга тўлиб, қандай тўғри келса, шундай зарба берарди. Задигнинг қўли баланд келди: мисрликни қуролсизлантириб, қўлини орқасига қайирди ва кўксига қилич тиради-да, тавбасини таянтириб юборди. Аммо мисрлик фирромлик йўлига ўтиб, ханжар билан ғолибни яралади. Ундан ғазабланган Задиг қилични унинг кўксига санчди. Мисрлик типирчилаб жон бергач, Задиг аёлга яқинлашди ва унга мулойим бир овозда:

— У мени ўлдиришга мажбур қилди: мен сизнинг қасосингизни олдим ва сизни дунёдаги энг золим одамнинг чангалидан халос қилдим, деди.

Кейин сўради:

— Мендан яна сизга нима керак, хоним?

— Ҳалимингни, йўлтўсар, ҳалимингни!— ўшқирди аёл.— Сен менинг севган кишимни ўлдирдинг! Мен сенинг юрагингни суғириб оламан!

— Ундай бўлса, хоним, сизнинг ғалати севгилингиз бор экан! У сизни жони борича ураётганда, сиз ёрдамга чақирганлигингиз учун у мени ўлдирмоқчи бўлди.

— Яна урса ҳам майли эди, мен бунга лойиқ эдим, мен унга бевафолик қилдим,— деди аёл бақириб. Умрида бунчалик аччиқланмаган Задиғ ғазабини яширмади:

— Хоним, гўзал бўлишингизга қарамай, мен ҳам ўз навбатимда сизни уришим мумкин. Аммо мен буни ўзимга эп кўрмайман.

У туяга ўтириб, қишлоқ томон равона бўлди: бир неча қадам юргач, ордан шовқин-сурон эшитилди, қайрилиб Бобилдан келган тўртта чопарни кўрди. Улардан бири аёлни кўриб, қичқирди:

— Бу ўша аёлга ўхшайди!

Улар дарҳол аёлни тутишди. Аёл эса Задиғга ёлворди:

— Менга яна бир бор ёрдам қилинг, олиҳиммат ўзга ерлик! Менинг танбеҳларимни унутинг! Менга ёрдам беринг ва мен ўлгунча сизники бўламан!

Лекин Задиғнинг бу аёл учун жанг қилиш истаги йўқ эди.

— Бошқаларга айтинг,— деди у,— мени бошқа алдай олмайсиз.

Унинг ўзи ёрдамга муҳтож эди, ярасидан қон кетаётганди. Чопарларнинг кўриниши Задиғни жуда ташвишлантирди. Шошилишча қишлоқ томон йўл оларкан, у бобиллик чопарларнинг нима учун бу аёлни қўлга олганликларини, айниқса, унинг ғалати муомаласини тушунолмай ҳайрон эди.

ҚУЛЛИК

Задиг Миср қишлоғига кириши биланоқ уни оломон ўраб олди ва:

— Ана, гўзал Мисуфаннинг ўғриси ва Клетофиснинг қотили!— дея бақира бошладилар.

— Жаноблар!— деди у.— Гўзал Мисуфангизни ўғирлашдан худо сақласин, у жуда терс аёл экан; Клето-

фиста келсак, гўзая Мисуфага раҳм қилишини илтимос қилганим учун у мени ўлдирмоқчи бўлди. У Мисуфани навақатсизларча калтаклаётган эди. Мен ўзга юртликман, Мисрга бошпана излаб келганман. Наҳотки, мусофир киши ўз ишини аёл ўгирлаш-у, ёки одам ўлдиршдан бошласа?!

Мисрликлар инсонпарвар эдилар. Задигни шаҳар бошқармасига олиб боришди. Аввал унинг ярасини боғлашди, сўнгра, ҳақиқатни аниқлаш учун Задигни ва хизматкорларини алоҳида-алоҳида сўроқ қилишди. Задиг қотил эмас деб тан олинди, лекин инсон қонини тўкканлиги учун қулликка маҳкум қилишди. Иккита туясини қишлоқ фойдасига сотиб, олтинларини одамларга бўлиб бердилар, ўзи ва ҳамроҳини сотиш учун бозор майдонига қўйиб қўйдилар. Сеток исмли араб савдолашиб, уни сотиб олди, хизматкорининг оғир ишга яроқлилиги сабабли, унга қимматроқ тўлади: иккалалари ўртасида фарқ қолмаган эди: Задиг ўз хизматкорига бўйсунадиган бўлди. Уларнинг оёқларини битта занжир билан боғладилар ва савдогарнинг уйига равона бўлдилар. Йўлда Задиг хизматкорини юпатиб, сабртоқатли бўлишга даъват этди.

— Кўряпманки,— дерди Задиг хизматкорига,— ҳаётнинг менга бўлган ситамкорлиги сенга ҳам ўтмоқда. Шу вақтгача менинг ҳаётим ғалати бир тарзда кечмоқда: ургочи итни деб жарима тўлашга мажбур қилдилар, гриф туфайли қозиққа ўтказишларига озгина қолди, подшоҳни мадҳ этиб ёзган шеърим учун ўлдириб юборишларига оз қолди, маликанинг сариқ лентаси сабабли бўғмоқчи эдилар, мана энди, бир ҳайвон ўз жазманини калтаклагани учун сен билан мен қулмиз. Кел, ноумид бўлмайлик, балки буларнинг ҳаммаси яхшилик билан тугар. Араб савдогарларига қулсиз мумкин эмас экан, шу қулларнинг биттаси мен бўлсам нима бўпти? Мен ҳам шулар каби бир одамман-ку! Бу савдогар бераҳм кишига ўхшамайди ва ўз қулларини яхши меҳнат қилишини хоҳласа, улар билан ёмон муомалада бўлмайди.

Савдогар Сеток, икки кундан кейин, ўз қуллари ва туялари билан Арабистон саҳросига жўнади. Улар Хорив саҳроси яқинида туришарди. Йўл узоқ ва оғир эди. Задигнинг хизматкори туяларга юкни яхшироқ юклар, шунинг учун хўжайинига қараганда савдогарнинг

алоҳида ҳисобида турар ва унинг битта-яримта кичик имтиёзларидан фойдаланарди.

Туялардан бири Хоривдан икки кунлик йўл юргач, ўлиб қолди. Унинг юкини қулларининг елкаларига ортишди. Задиг ҳам ўз тегишини олди. Букчайиб бораётган қулларнинг аҳволини кўрган Сеток кула бошлади. Задиг бунинг сабабини тушунтиришга жазм қилди ва унга бошидан ўтганларини гапириб берди. Ҳайрон қолган савдогар унга бошқача кўз билан қарай бошлади. Задиг савдогарда қизиқиш уйғотганини кўриб, бу ҳиссиётни Сетокнинг тижорат ишларига алоқаси бўлган нарсалар тўғрисидаги ҳикоялар билан мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Металларнинг ва бир хил ҳажмдаги товарларнинг солиштирма оғирлиги, баъзи ҳайвонларнинг хусусиятлари, улардан қандай фойда олиш йўллари ҳақида гапирди. Қисқаси, у Сетокка ҳақиқий донишманд бўлиб кўринди. Энди унга илтифот кўрсатди. Бу ишдан кейинчалик пушаймон бўлмади.

Юртига қайтиб келган Сеток бир яхудийдан беш юз унция кумуш қарзини сўради. Лекин гувоҳлар вафот этишганди, яхудий қарзини тўлашдан бош тортди ва арабни шундай куйга солгани учун Оллоҳга шукроналар айтди. Сеток ўз дардини яқин маслаҳатчисига айланган Задигга айтди.

— Бу бетайинга беш юз унцияни қаерда берган эдингиз?— сўради Задиг.

— Хорив яқинидаги катта харсанг устида,— жавоб берди савдогар.

— Қарздорнинг одатлари қанақа?

— Товламачи!

— Қизиққонми ё тепса-тебранмасми? Эҳтиётқорми, снгилтакми?

— Билишимча, қарздорларим орасида энг қизиққони.

— Яхши,— деди Задиг,— судда бу ишни ҳимоя қилишни менга рухсат этсангиз.

Яхудийни судга чақиртиришди:

— Адолат тахтининг судчиғи!— хитоб қилди Задиг ҳакамга.— Хўжайиним номидан талаб қиламан: мана бу зот беш юз унцияни қайтарсин, уни тўлашдан бош тортмоқда.

— Гувоҳларингиз борми?— сўради ҳакам.

— Йўқ, улар ўлиб кетишган. Аммо, устида пул санаб берилган харсангтош бор, агар ҳазратларига малол келмаса, тошни олиб келишга одам юборсангиз. Ишонманки, тош бу ҳақда гувоҳлик беради. Тошни келтиргунларича, яҳудий билан мен шу ерда ўтириб турамиз. Тошни олиб келиш харажатларини менинг хўжайиним тўлайди.

— Жуда яхши, — деди ҳакам. Ва бошқа ишлар билан шуғулланди. Мажлис охирида Задигдан:

— Нима, тошни ҳали ҳам келтиришмадими? — сўради ҳакам.

Яҳудий кулиб жавоб қилди:

— Агар жаноби олийлари бу ерда эртагача ўтирсалар ҳам барибир тош келмайди, чунки бу ердан олти миль нарида, уни жойидан қўзгатиш учун ўн беш киши керак.

— Мен сизга айтган эдим-ку, — қичқирди Задиг, — харсангтош гувоҳлик беради деб: бу одам тошнинг қасрда эканлигини билади, демак, пул харсангтош устида санаб берилганлигини тан олмоқда.

Шошиб қолган яҳудий тезда ҳаммасини тан олишга мажбур бўлди. Ҳакам уни харсангтошга боғлаб қўйишни, то беш юз унцияни тўламагунча сув ҳам, овқат ҳам бермасликни буюрди. Яҳудий зудлик билан пулни тўлади.

Шундан буён Задиг ҳам, харсангтош ҳам бутун Арабистонда шуҳрат топди.

ГУЛХАН

Сармаст бўлган Сеток қулини ўзига яқин олиб, дўстона муомала қила бошлади. Бобил шоҳи сингари, у ҳам Задигсиз туrolмасди. Сетокнинг хотини йўқлигидан Задиг беҳад хурсанд эди. У ўз хўжайинида табиий хислатларни, тўғрилиқ ва соғлом ақлни кўрди. Аммо унинг қадимий араб одатига кўра, осмон лашкарлари — қуёш, ой ва юлдузларга сифинишини кўриб, қаҳри келди. Ниҳоят, у хўжайинига бу юлдузлар ҳам дарахт ёки қоялар сингари жисмлардан бўлак нарса эмаслигини тушунтирди.

— Улар абадий мавжудотлар, ахир, — эътироз билдирди Сеток, — биз фойда оладиган нарсаларнинг

ҳаммасини улар бизга ҳады қиладилар, табиатга ҳаёт бахш этадилар ва йил фаслларини бошқарадилар. Бундан ташқари, улар шу қадар йироқдирларки, уларга сизинмасликнинг иложи йўқ.

— Сиз учун Қизил денгизнинг фойдаси кўпроқ, чуқки мот ортилган кемаларингизни Ҳиндистонга олиб боради. Нега энди сиз юлдузларни Қизил денгиздан кўра қадимийроқ деб ўйлайсиз? Агар сиз ўзингиздан узоқ нарсага сажда қиладиган бўлсангиз, у ҳолда дунёнинг четидаги гангаридалар ерига сажда қилинг!

— Йўқ,— деди Сеток,— улар шундай айтилганки, топинмасликнинг иложи йўқ.

Кеч кириши билан Задиғ овқатланишлари керак бўлган чодирда кўп машғал ёқди. Хўжайини пайдо бўлиши билан ёниб турган машғаллар олдида тиз чўкди-да, шивирлади:

— Умрибоқий ва ярқироқ шамлар, менга доимо меҳр-шавқатли бўлингиз!

— Нима қиляпсиз, ўзи?— сўради Сеток ажабланиб.

— Сиз қилган ишни қиляпман,— жавоб берди Задиғ.— Мен шамларга сажда қиляпман, уларнинг ва ўзимнинг хўжайинимга илтифотсизлик қиляпман.

Сеток бу сўзларнинг чуқур маъносини англади. Қулнинг донишмандлиги унинг кўзини очди ва у, махлуқларга маҳҳия ўқишга барҳам бериб, Яратганга сизгина бошлади.

Ўша вақтларда Арабистонда даҳшатли бир удум бўлиб, у склирлардан қабул қилинган, лекин браҳманлар ёрдамида Ҳиндистонда кенг ёйилган ва бутун Шарққа тарқалиш хавфи бор эди. Эркак киши вафот қилса, хотини ҳам ўзини ўтга ташларди. Бу алоҳида байрам — бевалик гулхани, деб аталарди. Қайси қабилада ўзини гулханда ёққан аёллар сони кўпроқ бўлса, ўша қабила ҳурматли ҳисобланарди. Сеток қабиласидан бир араб ўлгач, унинг Альмона исмли хотини, у жуда ҳам художўй эди, тантанали мусиқа садоси остида ўзини гулханга отадиган кунини ва соатини эълон қилди. Задиғ Сетокка бу мудҳиш одатнинг инсоният учун нақадар зарарли эканлигини исботлай бошлади. Бу одат туфайли давлатга бола туғиб бериши ёки, ҳеч бўлмаганда, уни тарбиялаши мумкин бўлган ёш жувонларнинг умри беҳудага хазон бўлаётганини тушунтирди. У бу бемаъни удумни, иложи бўлса, йўқотишни таъкидлади.

— Мана, минг йилдан ошдики, хотинлар ўзларини гулханга ташлайдилар,— деди Сеток.— Замонлар ўтиши билан муқаддаслашган қонунни қайси биримиз ўзгартиришга юрак қила оламиз? Узоқ яшайдиган янглишишдан ҳам ҳурматлироқ бирон нарса борми?

— Инсон ақл-заковати ундан ҳам қадимийроқдир,— эътироз билдирди Задиг.— Сиз қабила бошлиқлари билан гаплашинг, мен эса ёш беванинг олдига бораман.

Задиг беванинг олдига борди. У аввало аёлнинг гўзаллигини таърифлаш билан унинг меҳрини қозонмоқчи бўлди. Унинг вафодорлиги ва жасурлигига қойил қолганини, лекин шундай аёлнинг ўзини ўтда ёқиши бемаъни иш эканлигини тушунтирди.

— Бу тўғрида ўйлашнинг ўзи мени ларзага келтиради,— деди хоним, лекин бошқа чора йўқ: мен ҳудожўйман, гарчи эрим рашкчи, қўпол, ярамас одам бўлса-да, ўзимни ёқмасам, ҳамма менинг устимдан кулади ва шарманда бўламан.

Задиг аёлни ўзгалар ва орият гулханга итараётганини билиб олгач у билан узоқ суҳбатлашди ва оз бўлса ҳам ҳаётга муҳаббат уйғотишга уринди.

— Агар орият сизни бу йўлдан қайтарса, нима қилардингиз?

— Уфф!— деди аёл.— Сизнинг менга уйланишингизни илтимос қилармидим.

Задигнинг мияси ҳамон Астарта тўғрисидаги фикрлар билан банд эди, унинг таклифини қабул қилолмасди. Аммо у зудлик билан қабила бошлиқларининг ҳузурига борди, уларга бева билан бўлиб ўтган суҳбатни гапириб берди ва янги қонун қабул қилишни ва бу қонунга биноан аёлларга бирор ёш йигит билан камида бир соат суҳбатда бўлгандан кейингина ўзларини ёқишга ижозат берилишини маслаҳат берди. Шундан буён Арабистонда биронта ҳам аёл ўзини ёқмади. Неча асрлардан буён давом этиб келаётган бу бемаъни удумнинг бекор қилинганлиги учун ҳамма Задигдан миннатдор эди. Шундай қилиб, Задиг бутун Арабистоннинг мурувватли раҳнамосига айланди.

КЕЧКИ ОВҚАТ

Сеток Задигни ер юзининг барча бурчакларидан катта савдогарлар келадиган Бассора бозорига олиб борди. Бу Задигда сезиларли ўзгариш ясади: унинг назарида,

дунё Вассорада йиғилган катта бир оила эди. Бу ерга келган кунининг эртасигаёқ мисрлик, Ганга бўйларидан келган ҳинди, чиройлик юнон, кельт ва бошқа ўзга юртлилар билан бир столда ўтиришга тўғри келди. Улар араб тилини мукамал билишар, бир-бирлари билан эркин гаплаша олардилар. Мисрлик дарғазаб кўринарди.

— Қанақа бўлмағур шаҳар экан бу Бассора!— деди у. — Энг ишончли гаров эвазига менга минг унция олтин бермайдилар.

— Нега энди?— сўради Сеток. — Қандай гаровга сизга бу суммани беришяпти?

— Холамнинг жасади учун,— деди мисрлик,— у Мисрнинг энг жасур аёли эди. У менинг доимий ҳамроҳим эди. У йўлда вафот этди ва мен унинг жасадидан энг ажойиб мўмиё ясадим, ўз юртимда бу гаров учун истаган нарсамни олишим мумкин эди.

Мисрлик қайнатилган товуқни емоқчи бўлиб турганда, ҳиндистонлик сўраб қолди:

— Нима қилмоқчисиз ўзи?

— Товуқни емоқчиман!

— Тўхтанг!— бақирди гангалик.— Марҳуманинг руҳи шу товуққа ўтган бўлиши мумкин, сиз ахир, ўз холагизни емасангиз керак? Товуқни қайнатиш табиатни ҳақорат қилиш демакдир.

— Биз ҳўкизга сиғинамиз, лекин унинг гўштини еймиз,— деди мисрлик дарғазаб оҳангда.

— Ҳўкизга сиғинасизлар? Бу мумкинми, ахир?— қичқирди ҳиндистонлик.

— Нега энди мумкин эмас— деди мисрлик. Бир юз ўттиз беш минг йилдирки, ҳўкизга сиғинамиз, ҳеч ким бу нарсадан ёмонлик кўрган эмас.

— Ана холос, бир юз ўттиз беш минг йил эмиш!— деди ҳиндистонлик.— Сиз яширяпсиз! Ҳиндистонда одам яшаётганига саксон минг йил бўлди, демак, биз сизларга нисбатан, албатта, қадимийроқмиз. Сизнинг ақлингизга ҳўкизларни кабоб қилиб ейиш фикри келмасдан олдин бизга уларни истеъмод қилишни таъқиқлашган эди.

— Сизнинг қизиқчи Брахманингизга бизнинг Апис билан беллашишга йўл бўлсин!— деди мисрлик.— У қандай бир дуруст иш қилди ўзи?

— У одамларни ёзиш ва ўқишга ўргатди. Шахмат ўйини учун улар Брахмандан миннатдор бўлмоқлари керак!

— Сиз янглишяпсиз, — деди унинг ёнида ўтирган халдей. — Барча бу улуг ишлар учун биз Оаннесдан миннатдормиз ва адолат юзасидан фақат ўшани эъзозлашимиз керак. Унинг илоҳий мавжудот эканлигини ҳар қандай киши тасдиқлайди. Ҳар куни у сувдан уч соатга чиқиб, одамларга ваъзхонлик қилади. Ҳар бир кишига маълумки, Оаннес балиғининг бир нечта ўғиллари бўлиб, улар кейинчалик шоҳ бўлишган. Менда унинг сурати бор ва унга керагича ҳурмат-эҳтиром кўрсатаман. Ҳўкизларни қанча бўлса ейиш мумкин! Бунинг устига иккалангиз ҳам унчалик қадимий ва аслзода эмассизки, мен билан баҳслашсангиз. Миср халқи фақат бир юз ўттиз беш минг йилдан буён мавжуд, ҳиндлар саксон минг йиллик ҳаётлари билан мақтанишлари мумкин, бироқ бизнинг тақвимимиз тўрт минг асрни ўз ичига олади. Менга ишонингизлар, ўзингизнинг бемаъни сафсатангиздан воз кечингиз ва мен сизнинг ҳар бирингизга Оаннеснинг тасвирини бераман.

Шунда суҳбатга Камболу вакили аралашди ва деди:

— Мен мисрлиларни, холдейларни, юнонларни, кельтларни, Браҳманни, Апис ҳўкизини, гўзал Оаннес балиғини жуда ҳурмат қиламан. Ваҳоланки, Ли ёки Тянь¹, қандай хоҳласангиз, шундай атанг, сизларнинг ҳўкиз ва балиқларингиз билан барабар туради. Мен ўз мамлакатим ҳақида гапирмоқчи эмасман: у Мисрдек улкан, Халдея ва Ҳиндистонни қўшиб ҳисоблаганда улардан каттадир. Мен келиб чиқишнинг қадимийлиги тўғрисида баҳслашмоқчи эмасман, чунки муҳими бахтли бўлишдир, уруғнинг қадимийлигининг эса аҳамияти йўқ. Тақвимлар масаласига келсак, айтишим мумкинки, бутун Осиёда бизнинг тақвимларимиз қабул қилинган биз улардан фойдаланганимизда, халдейликлар ҳали риёзиётни билмас эдилар.

— Сиз ҳаммангиз нодонсиз! — қичқирди юнон. Наҳотки, ҳамма нарсанинг отаси хаос эканлигини, шакл ва материя дунёни ҳозирги ҳолатга келтирганлигини билмасангиз?

Мунозара давомида сал ортиқча отиб олган ва ўзини бошқалардан кўра ўқимишлироқ деб ҳисоблаган келт

¹ Хитойча Ли — ёруғлик, нур, ақл-заковат, Тянь — осмон кўзлари бўлиб, "илоҳиёт" маъносида ишлатадилар.

анини танини бўлди. У қасам ичиб айтдики, Тейтат ва боболари ўсувчи омелагина улар ҳақида гапиришга ариниш. У чўнтагида ҳаммавақт омеласи борлиги, скифлар, унинг ота боболари, ер юзидаги энг тўғри — ҳалол одамлар бўлганлиги, уларнинг одамхўр бўлмаганликлари ҳақида гапирди ва ниҳоят, кимки Тейтат тўғрисида ёмон фикрда бўлса, унга кўрсатиб қўяжаги тўғрисида ҳам пўписа қилди.

Баҳс жиддий тус олди: Сеток қон тўкилишидан хавфсирай бошлади. Шу пайтгача сукут сақлаб ўтирган Задиг ўрнидан туриб, аввало, кельтга мурожаат қилиб, унинг юз карра ҳақ эканлигини айтди-да, ундан омела сўради. Сўнгра юноннинг нотиқлик санъатини мақтади ва секин-аста сув сепиб қизиган даврани совутди.

Хитой бошқалардан оқилроқ эди, унга бир неча сўз кифоя қилди. Ниҳоят, задиг уларга қараб:

— Дўстлар, сизлар беҳудага баҳслашаяписизлар, негаки ҳаммангиз бир фикрдасизлар,— деди. Бу фикрни ҳамма бирдан рад этди.

— Сиз омелага эмас, балки уни ва дубни яратганга сажда қиласиз, шундай эмасми?— сўради Задиг кельтга.

— Шундай!— жавоб берди кельт.

— Сиз бўлсангиз, жаноб мисрлик, ҳўкиз сизга бир туҳфа эканлигини билсангиз керак?

— Ҳа,— деди мисрлик.

— Оаннес балиғи,— давом этди Задиг,— биринчилиқни денгизни ва балиқларни яратганга бериш керак.

— Розиман!— деди халдей.

— Ҳинди ҳам, хитой ҳам,— қўшиб қўйди Задиг,— сизга ўхшаб, қандайдир бош сабабни тан оладилар. Мен юнон баён қилган, таҳсинга лойиқ фикрларни унчалик яхши тушунолмаган бўлсам-да, аммо ишонаманки, у ҳам ўзига шакл ва материяни бўйсундирган олий мавжудотни тан олмоқда.

Бошқалар ҳам юнонга таҳсин ўқимоқда эдилар. Задиг менинг фикримни аъло даражада тушунибди, деб жавоб берди.

— Шундай қилиб, барчангиз бир фикрдасиз,— деди Задиг. — Демак, мунозара қиладиган нарсанинг ўзи йўқ.

Ҳамма уни қучоқлади. Сеток ўз молларини яхшигина пуллагач, Задиг билан ўз қабиласига қайтди. Задиг у ерда ўзининг суд қилинганини, секин ёнадиган ўтда куйдирилишга ҳукм чиқарилганини билди.

УЧРАШУВ

Задигнинг Бассорага саёҳати пайтида коҳинлар уни жазолашга қарор қилишди. Улар гулханга жўнатадиган ёш тул хотинларнинг қимматбаҳо тош ва безаклари қонуний равишда уларга тегарди. Задигнинг аччиқ ҳазили учун уни оловда ёқиш ҳам камлик қиларди. Шу туфайли улар Задигни осмон ёритқичларига нисбатан даҳрийликда айбладилар ва унинг гўё юлдузлар денгизга ботмайдилар, деб тасдиқлаганини эшитдик, деб қасам ҳам ичдилар. Бу куфлик ҳакамларни ларзага келтирди. Бу гуноҳ сўзларни эшитган судялар ўз кийимларини қийма-қийма қилишларига оз қолди, Задигнинг бу кийимлар учун тўлайдиган нарсаси бўлганда, шундай қилардилар ҳам. Дардли алам хуружида, уни секин ёнадиган ўтда ёқишга ҳукм қилиш билан кифояланиб қолдилар. Умидсизликка тушган Сеток дўстини қутқариш учун ўзининг бутун куч-ғайратини ишга солди, аммо уринишлари бефойдалигини айтиб, уни тинчлантиришга муваффақ бўлдилар. Задигдан қарздор бўлган ва унга жуда боғланиб қолган ёш бева Альмона уни гулхандан қутқариб қолишга азму-қарор қилди. Ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан пухта режа тузди. Задиг эртасига эрталаб қатл этилиши лозим эди, уни қутқариш учун Альмонанинг ихтиёрида бир кеча бор эди.

У чиройига чирой қўшиш учун ўзига зеб берди, нафис кийимларини кийди. Олий юлдузлар коҳинидан ўзини шахсан қабул қилишини сўради. Бу ҳурматли қария олдига келгач, у шу сўзлар билан мурожаат этди:

— Катта Айиқнинг катта ўғли, Бузоқнинг оғаси, Катта Итнинг амакиваччаси (бу руҳонийнинг номлари шунақа эди), мен сизга ўзимни қўрқув ва шубҳаларимни айтмоқчиман. Қадрдон эримнинг орқасидан гулханга чиқмай катта гуноҳ қилиб қўйдимми деб ваҳимадаман. Ҳақиқатан ҳам мен нимани ҳам асрашим керак эди? Мана сўлиган ва бузилаётган жасадними?— Шундай деб, узун шойи енгларини шимарди ва кўзни махлиё этадиган оппоқ билакларини кўрсатди.

— Кўряписизми, улар ҳатто қарашга ҳам арзимайди.

Лекин олий коҳин, жуда арзийди деб ҳисоблади, ҳатто умримда бундай гўзал қўлларни кўрмаганман, деб қасам ичди.

Қўллар унчалик эмасдир, лекин, ишонинг, кўкракка сира ҳам афсусланмайман,— деди у ва оппоқ, бўлиқ, этни жунжиқтирувчи сийнасини очди.

Унинг сийнаси олдида фил суягидан ясалган гунча шамшод хира тортар, эндигина ювилган қўзичалар ифлос-сариқ бўлиб кўринарди. Ишқий лаззатга ташна шахло кўзлар, гулгун ёноқлар, пўрсилдоқ лаблар қариянинг эҳтиросини жунбушига келтирди, у ўзини гўё йигирма ёшлик йигитдек ҳис қилиб, унга талпинганини сезмай қолди. Унинг ёнаётганини кўрган Альмона Задигни авф этишини илтимос қила бошлади.

— Афсус, гўзал хоним, — деди олий қоҳин, — уни авф этиш учун буйруқ менинг яна учта ҳамкасбим томонидан имзоланиши лозим.

— Имзо чекинг ҳар ҳолда! — деди Альмона.

— Бажонидил, — жавоб берди қоҳин, — фақат битта шартим бор: снгилтаклигим учун мени ўз мурувватингиз билан мукофотлайсиз.

— Сиз менга катта илтифот кўрсатаясиз, — деди Альмона. — Қуёш ботиб уфқда Шит юлдузи пайдо бўлгач, меникига келсангиз, нима хоҳласангиз, шунга розиман.

Альмона у ердан бош қоҳиннинг имзоси қўйилган қоғоз билан чиқди. Муҳаббат орзусида қолган ва ўз кучига ишонмаган қария куннинг қолган қисмини ювиниш билан ўтказди. Цейлон долчини ва Тидор ҳамда Тернатнинг қимматбаҳо дориворларидан қилинган ичимликдан истеъмол қилгач, Шит юлдузининг пайдо бўлишини сабрсизлик билан кута бошлади.

Гўзал Альмона иккинчи қоҳинни ҳам излаб топди.

Қоҳин унинг қуёш, ой ва барча самовий ёритқичлардан гўзалроқ, нурлироқ эканлигини айтиб, у ҳам дил изҳорини билдирди. Альмона қоғозга қўл қўйдириб олгач, у билан Алжануб юлдузи чиққанда учрашишга келишди. Унинг олдидан чиққач, учинчи ва тўртинчи қоҳинникига борди, уларнинг ҳар бирининг имзосини олди ва бошқа юлдузларнинг чиқишига қараб улар билан учрашув тайинлади. Шундан сўнг уйига қайтди ва бу ерга таклиф этилган ҳакамларга тўртта имзони кўрсатди ва қандай мукофот эвазига қоҳинлар Задигнинг авфини сотганларини айтди. Кейин қоҳинлар бирин-кетин тайинланган вақтда пайдо бўлишди: ўз ҳамкасбларини, хусусан, ҳакамларни кўриб, тош қотдилар; Задиг қутқарилди, Альмонанинг топқирлигига қойил қолган Сеток унга уйланди.

Ўз халоскорини тавоб қилгач, Задиг жўнаб кетди. Сеток билан хайрлашаётиб, абадий дўст бўлиб қолишга

қасамёд этишди, қайси бирлари биринчи бўлиб шуҳрат ва бойликка эришса, бошқасини хабардор қилишга ваъдалашишди.

Задиг Сурия томонга йўл олди. У ҳамон бахтиқаро Астарга тўғрисида ўйларди.

— Бу қанақаси бўлди?!— деди у. — Итнинг чопиб кетаётганлигини кўриб қолганим учун менга тўрт юз унция олтин бердилар! Подшоҳни куйлаган тўрт қатор ёмон шерьим учун ўлимга маҳкум этилдим! Маликанинг туфлисининг ранги қалпоғимнинг рангига ўхшаганлиги учун бўғиб ўлдиришларига сал қолди! Калтак сётган аёлни қутқарганлигим учун қул қилиб сотдилар: гулханда ёқмоқчи эдилар, мўъжиза билан тирик қолдим, чунки мен барча бева араб хотинларининг ҳаётини асраб қолдим!

ҚАРОҚЧИ

Задиг Тошлоқ Арабистоннинг Сирия билан чегарасига етиб келди. Мустаҳкам бир қалъа ёнидан ўтаётганида, қуроли араблар Задигни ўраб олишиб: "Сизнинг ҳамма нарсангиз бизники, ўзингиз эса, хўжайинимизники бўласиз!" деб ҳайқаришди. Жавоб ўрнига Задиг қиличини суғурди, жасур хизматкор ҳам шундай қилди. Қўл кўтарган биринчи арабларни ер тишлатишди. Хужум қилувчилар сони икки баравар кўпайди, лекин йўловчилар руҳан тушмадилар ва қўлда қурол билан ҳалок бўлишга аҳд қилдилар. Икки киши бутун бир тўдадан ўзини ҳимоя қиларди. Бундай тенгсиз жанг узоққа чўзилмади. Қалъанинг Арбогад исмли хўжайини Задигнинг мардлигини кўриб, ўз одамларини қувиб юборди ва уларни қутқариб қолди.

— Қўлимга тушган ҳамма нарса меники,— деди у. Лекин сизнинг мардлигингиз туфайли ҳеч нимаңгизга тегмайман. Задигни қалъага олиб келиб, ўз одамларига у билан яхши муомала қилишни тайинлади, кечқурун эса Задигни овқатга таклиф қилди.

Қалъанинг хўжайини ўғри лақабли араблардан эди, кўплаб ёмонликлар билан бир қаторда баъзан яхшиликлар ҳам қилиб турар, энг муҳими, очиқ кўнгилли киши эди. Задиг унга жуда ёқиб қолди.— Менга ишга киришингизни маслаҳат бераман— таклиф қилди Арбогад.— Сиз бунга афсусланмайсиз, чунки менинг касбим

даромадли касб, вақти келиб, меникидан кам бўлмаган мансабга эришишингиз мумкин.

— Сўрашга изн берсангиз,— деди Задиг, сиз бу олийжаноб касб билан кўлдан машғулмисиз?

— Эрта болалагимдан бошлаб бир чаптаст арабнинг хизматкори эдим,— жавоб берди у. — Менинг аҳволим чидаб бўлмас даражада эди. Барчага барабар тегишли бўлган заминда тақдир мен учун ҳеч нарса қолдирмаганини кўриб умидсизланардим. Кекса араб менга: "Умидсизланманг, ўғлим. Бир замонлар битта қум зарраси мен ҳеч нарса эмасман деб зорланди. Неча йиллар ўтгач, у олмосга айланди ва ҳозирги кунда ҳинд подшоси тожининг энг гўзал бсааги ҳисобланади". Бу сўзлар менда катта таассурот қолдирди: мен қум зарраси эдим, олмос бўлишга қарор қилдим. Ишни иккита отни ўғирлашдан бошладим, кейинчалик ҳамтовоқлар йиғиб, кичик-кичик карвонларни талай бошладим. Шу йўсинда мен ўзим ва ўзгалар орасидаги муносабатлар тенгсизлигини бартараф қилдим. Бу дунё нозу-несъматларидан мен ўз улушимни олдим ва ҳатто керагидан ортиқроқ тақдирландим. Мен қароқчи-хўжайинман, менга катта ҳурмат билан қарайдилар. Қурол ёрдамида мен бир қалъага эга бўлдим. Суриялик ҳоким уни мендан тортиб олмоқчи бўлди, лекин энди шунчалик бой эдимки, ҳеч нарсадан қўрқмасдим. Мен ҳокимга пул бердим ва нафақат қалъани қўлимда сақлаб қолдим, балки ер-сув, мол-мулкани кўпайтирдим. У ҳатто мени ўлпон йиғувчи қилиб тайинлади. Ҳозир ўлпон йиғаман, лекин ўзим тўламайман.

Кунларнинг бирида Бобилнинг буюк Дестерхам шоҳи Моабдор номидан қандайдир ҳокимчани мени бўғиб ўлдириш учун юборди. У етиб келмасдан ҳамма нарсадан хабар топгандим. Унинг кўз ўнгида ҳаётимга қасд қилган тўрт нобакорни бўғиб ўлдиришга амр бердим ва сўнгра, унга бу топшириқ учун қанча тўлашини сўрадим. Уч юз олтингача олишини айтди. Менга хизмат қилсанг, бундан бир неча хисса кўпроқ тўлайман, дедим. У рози бўлди: уни ўринбосар қилиб тайинладим. Ҳозир у менинг энг яхши ва энг бой ёрдамчиларимдан биттаси. Менга ишонаверинг, сиз ундан кўпроқ муваффақиятга эришасиз. Ҳеч қачон ўғрилик учун ҳозиргидай қулай пайт бўлган эмас, чунки Моабдор ўлдирилган ва Бобилда тартибсизлик ҳукмрон.

— Нима? Моабдор ўлдирилганми?— қичқириб юборди Задиг. — Малика Астартачи, унга нима бўлган?

— Билмайман, — жавоб берди Арбогад, — ёлгиз шуни биламанки, Маобдор ақлдан озган, у ўлдирилган, Бобил ҳақиқий қароқчилар маконига айланган, мамлакат ҳувиллаб қолган, мен у ерга бир нечта ажойиб босқинлар қилдим.

— Бироқ малика? — зорланди Задиг, — худо ҳаққи, унинг тақдири ҳақида ҳеч нарса билмайсизми?

— Гиркания шаҳзодаси ҳақида нимадир дейишганди, — жавоб берди у. — Агар тўс-тўполонда ўлдирмаган бўлса, чорвага олинганлар орасида бўлса ажаб эмас. Мени гийбатдан кўра кўпроқ ўлжа қизиқтиради. Босқинлар пайтида мен кўплаб хотинларни асирликка олардим, лекин биронтасини ҳам ўзимга қолдирмаганман. Гўзалларини қиммат нархда сотаман. Малика Астартани ҳам мен сотиб юборгандирман, балки вафот этгандир, бунинг менга қизиғи йўқ ва, ўйлайманки, унинг Сиз учун ҳам ҳеч қанақа аҳамияти йўқ.

Задиг қимирламасдан ўтирар, маъюс ва эзилган эди. Арбогад ичишдан ва турли ҳикоялар айтишдан тўхтамас, тинмасдан одамларнинг энг бахтлиси эканлигини такрорлар, Задигни ҳам ўзидай бахтиёр бўлишга ундарди. Охири винодан боши гангиб, ухлаб қолди.

Задиг тунни қаттиқ ҳаяжонда ўтказди. "Демак, — деди у ўзига ўзи, — шоҳ ақлдан озган, ўлдирилган!.. Унга ачинмасдан иложим йўқ! Давлат таназзулга юз тутган, бу қароқчи эса бахтиёр! Оҳ, пешона! Оҳ, тақдир! Ўғрининг толеи баланд, табиат яратган энг гўзал мавжудотлардан бири, эҳтимол энг даҳшатли бир тарзда ўлгандир, ёки ўлимдан ҳам оғирроқ шароитда яшаётгандир. Эҳ, Астарта! Сизнинг аҳволингиз қалай?"

Тонг оқариши биланоқ у қалъа яшовчиларини сўроққа тута бошлади. Бироқ, ҳамма банд эди, ҳеч ким унга жавоб бермади: улар тунги ўғирликдан кейинги ўлжани бўлиш билан овора эдилар. Ҳар қачонгидан кўра ғамгин ўйларга толган Задиг кетишга рухсат олиб йўлга тушди. У тўхтовсиз бахтсиз Астарта, Бобил шоҳи, содиқ Кадор, бахтли Арбогад, Миср чегарасида бобилликлар томонидан ўғирланган терс аёл ва алҳосил, бошидан кечирган барча бахтсизликлари ва дарду-аламлари тўғрисида ўйлар эди.

БАЛИҚЧИ

Бахтсизлигидан қайғуриб, чўлу-биёбон ошиб юрган Задиг Арбогад қалъасидан бир неча миль нарида оқаёт-

ган дарё лабига келиб қолди. Қирғоқда нимжон қўлида тўр ушлаган балиқчи осмонга тикилиб ётарди.

— Бу дунёда мендан ҳам бахтсизроқ киши борми-кан?— деди у. Ҳамма тан олганидек, қаймоқли пишлоқ билан савдо қилувчи Бобил савдогарларининг энг омад-лиси мен эдим. Менинг гўзал хотиним бор эди, у менга хиёнат қилди; омонатгина уйим бор эди, уни кўз олдимда горат қилдилар ва буздилар. Тамом хонавайрон бўлдим. Энди эса чайлада тураман, ягона овқатим — балиқ, лекин бундан ҳам омадим кетди, балиқ илинмай қўйди. О, менинг тўрларим! Мен сизни сувга бошқа ташламайман, ўзимни ташлайман,— шундай деб у ўрнидан турди ва дарёга томон йўл олди.

— Мен неларни кўряпман!— ҳайрон бўлди Задиг. — Демак, мен каби бахти забун кишилар бор экан-да! У югуриб бориб, балиқчини тўхтатди, мулойимлик билан ҳол-аҳвол сўради ва юпатди. Ўзгаларнинг дарди-алами-ни кўрган киши ўзини унчалик бахтсиз ҳис қилмайди. Зардуш фикрича, бу кишининг қалб кечинмасига боғлиқ. Бахтсиз кишиларнинг кайфиятлари бир-бирла-рига ўхшаш бўлганилиги учун ҳам улар бир-бирларига яқин тортадилар ва икки қалб бир жуфт дарахтдек, бир-бирига суяниб, бўронга қарши турадилар.

— Неса ғамнинг устун келишига йўл қўймоқдасиз?— сўради Задиг балиқчидан.

— Чунки мен бошқа йўлни кўрмаяпман,— жавоб берди у.— Мен Бобил атрофидаги Дерльбак қиш-логининг кишиси эдим, хотинимнинг ёрдамида бутун давлатда машҳур бўлган энг яхши қаймоқли пишлоқлар тайёрлар эдим. Малика Астарта ва машҳур вазир Задиг бу пишлоқларни жуда ҳам куш кўрар эдилар. Мен уларга олти юзта пишлоқ сотдим. Бир куни Бобилга жўнадим — уларнинг пулини олмоқчи бўлдим ва итти-фоқо билдимки, малика Астарта ва Задиг йўқолиб қол-ганмиш. Мен жаноб Задигнинг уйига югурдим, уни шу чоққача кўрмаган эдим; у ерда буюк Дестерламнинг полицаиларини учратдим. Улар қўлларида подшоҳнинг буйруғи билан, қонуний асосда ва тартибли равишда унинг уйини таламоқда эдилар. Сўнгра, маликанинг ошхонасига югурдим: у ерда баъзи шоҳ ошпазлари уни ўлган деса, бошқалари қамоқда, учинчилари эса, уни қочиб кетган дейишарди, аммо ҳаммалари бир овоздан пишлоқ учун ҳеч нима тўланмаслигини таъкидладилар.

Хотиним билан жаноб Орканникига бордик, у менинг доимий харидорларимдан эди. Биз ундан ёрдам кўрсатишини илтимос қилдик. У хотинимга ёрдам берди, менга рад жавоб қилди. Хотиним, қаймоқли пишлоқдан ҳам оқроқ эди, менинг мусибатларим ана шундан бошланди, ҳатто энг қирмизи анорнинг ҳам унинг юзлари олдида ранги ўчарди. Шу боисдан Оркан уни уйда қолдириб, мени қувиб юборди. Мен азизамга илтижо қилиб мактуб битдим, у эса мактубни элтувчига: "Ҳа, ҳа! Мен биламан, ким ёзган бу мактубни, уни қаймоқли пишлоқлар устаси, деб эшитганман. Менга пишлоқларидан юборсиң, ҳақини тўлайман", — дебди.

Қайғу-аламда қолгач, судга мурожаат қилдим. Менда олти унция олтин қолганди: унинг иккитасини маслаҳат олганлигим учун қонуншуносга, иккитасини менинг ишим билан шуғулланган прокурорга ва иккитасини бош ҳакам котибига беришга тўғри келди. Менинг ишим бошланмасдан, пишлоқларим ва хотинимни ҳам бирга қўшиб ҳисоблаганда, кўпроқ чиқим қилдим. Хотинимни қайтариб олиш ниятида уйимни сотай деб қишлоғимга қайтиб келдим.

Уйимни шошилиңч сотишим кераклигини ҳамма кўриб турар, уни олтмиш унция олтинга сотиш ниятида эдим. Мен мурожаат қилган биринчи одам ўттиз унция, иккинчиси — йигирма, учинчиси ўн унция олтин таклиф қилди. Ғам-аламдан гангиб, рози бўлишимга оз қолди. Лекин худди шу лаҳзада Гиркания шоҳи Бобилга бостириб кирди ва йўлида учраган ҳамма нарсани ёқди ва қиличдан ўтказди. Уйимни аввал горат қилдилар, сўнгра ёқиб юбордилар.

Хотиним, уйим, пулларимдан ажралгач, шу ўлкаларга келиб қолдим. Кўриб-турганингиздек, менинг устимдан кулмоқдалар. Очликдан ўладиган ҳолатдаман. Сиз бўлмаганингизда, мен аллақачон ўзимни дарёга ташлардим.

— Демак, маликанинг тақдири ҳақида ҳеч нарса билмайсиз?

— Йўқ, жаноб, — жавоб қилди балиқчи, — мен фақат шунини биламанки, малика ва Задиг қаймоқли пишлоғимнинг пулини тўламадилар, хотинимни мендан тортиб олдилар ва ҳозир ноилож аҳволдаман.

— Ишончим комилки, — деди Задиг, — пулларингиз йўқолмайди. Менга ўша Задиг ҳақида гапиришган, уни

ҳалол одам дейишганди. Агар у Бобилга қайтса, у бунга ишонади, қарзини ортиғи билан тўлайди, хотинингиз масаласига келсак, у унчалик тоза ҳам эмас экан, уни яна қидириб юришни маслаҳат бермайман. Менга ишонинг, Бобилга йўл олинг, сиз яёвсиз, мен отда сиздан олдин етиб бораман. Ўша машҳур Кадорга учрашинг, унга дўстингизни учратдим дснг ва мени уникада кутинг. Жўнанг. Бир умр бахтсиз бўлиб қолмайсиз. Эй, қудратли Оромазд, — давом этди Задиг, — бу одамни юпатиш учун сиз мени сайладингиз, мени юпатиш учун эса кимни сайлайсиз? — Шундай деб, Арабистондан келтирилган пулининг ярмини балиқчига берди, ҳайратда қолган ва боши осмонга етган балиқчи унинг оёғларини ўпаркан: "Сиз фаришта — менинг халоскоримсиз!" — деди ўпкаси тўлиб.

Шу аснода Задиг Бобил ҳақида суриштиришда давом этди.

— Наҳот, сиз ҳам бахтсиз бўлсангиз, жаноб?! — деди балиқчи.

— Сендан кўра юз карра шўрпешонаман! — жавоб берди Задиг.

— Сахийдан тиланчи бахтлироқ бўлиши мукинми, ахир? — давом этди тушунолмайд соддадил балиқчи.

— Гап шундаки, — жавоб берди Задиг, — сенинг бахтсизлигинг — муҳтожлик, меники эса ўз қалбим, дардимдир.

— Оркан хотинингизни тортиб олгани йўқми? — сўради балиқчи.

Бу Задигга унинг оғир кўргуликларини эслатди, маликанинг ургочи итидан бошлаб то қароқчи Арбогад билан бўлган учрашувгача тортган мусибатларини бирма-бир хаёлидан ўтказди.

— Ҳа, — деди у балиқчига қараб, — Оркан жазога мустаҳиқ бўлмоғи лозим, ваҳоланки, худди шундай кишилар тақдирнинг мурувватидан баҳраманд бўладилар. Қандай бўлмасин, жаноб Кадорнинг олдига бор ва уникада мени кут.

Улар ажралишдилар: балиқчи ўз тақдиридан миннатдор, Задиг эса, норози эди.

КАЛТАКЕСАК

Бир яйловга етиб келган Задиг ниманидир қидираётган хотинларни кўрди. Аёллардан бирига яқин бориб қидирув ишларингда ёрдам беролмайманми, деб сўради.

— Худо сақласин,— деди суриялик аёл,— биз қидираётган нарсага фақат аёллар қўл теккизишлари мумкин.

— Жуда ғалати-ю,— деди Задиг. Фақат аёллар қўл теккизиши мумкин бўлган нарса нима экан?

— Калтакесак!— жавоб берди у.

— Калтакесак? Марҳамат қилиб айтсангиз, уни нима учун қидиряпсизлар?

— Давлатпаноҳимиз ва ҳукмдоримиз Огул учун. Ана унинг саройи, яйловнинг охирида, дарёнинг нариги томонида, қирғоқда. Биз унинг камтарин қулларимиз. Жаноб Огул бетоб, табиб унга гулобда қайнатилган калтакесакни ейишни буюрган, бу жонивор жуда ноёб бўлганлиги ва уни фақат аёллар тутиши мумкинлиги туфайли Огул қайси биримиз унга калтакесакни келтирсак, ўшани ўзининг севимли хотини қилишга сўз берди. Агар малол келмаса, қидиришимга халал бермасангиз, албатта, агар дугоналарим мендан олдин топиб боришса, қанча нарса йўқотишимни ўзингиз тушунаси.

Задиг суриялик аёлга ва унинг дугоналарига калтакесакни қидиришга халал бермади ва йўлида давом этди. У кичик бир ирмоқ бўйига етиб келгач, ҳеч нарса изламасдан, қуёшда ётган бир аёлга кўзи тушди. Унинг кўриниши улуғвор, юзига парда тортиғлиқ эди. У сувга қараб эгилганча турар, оғир-оғир уф тортарди. Қўлидаги кичик таёқча билан қум устида қандайдир ҳарфларни чизарди. Задиг аёлнинг нима ёзаётганини билишга қизиқди. У яқинроқ борди, аввал "З", сўнгра "а" ҳарфларини кўрди. Бу уни ажаблантирди. Сўнгра "д" пайдо бўлди. У қалтираб кетди. Ўз исмининг икки ҳарфини кўрганда, ҳайратининг чеки йўқ эди. Бир лаҳза у қотиб қолди, сўнгра титроқ овозда:

— Марҳаматли хоним, тақдир таъқиб қилувчи, мен нотанишни авф этсангиз, сиздан бир нарсани сўрашга журъат қилмоқчиман: қандай ғаройиб тасодиф туфайли сизнинг илоҳий қўлларингиз "ЗАДИГ" номини ёзди?

Аёл қўллари қалтираб юзидаги ҳижобни кўтарди: Задигни кўриб ҳайратдан, муҳаббат ва шодликдан қичқириб юборди ва кучли эҳтиросларни кўтаролмай, ҳушдан кетди. Бу Астарта — Бобил маликаси эди, бу ўша Задиг севган аёл, уни изтиробга солган фаришта эди. Задиг уни деб қанчалар қайғуларга ботмади.

Эй, ожиз бандалар тақдирини белгиловчи, сиз, қудратли худолар! Наҳотки, менга Астартани қайтармоқда-

сиз? Қачон, қайси жойда, қайси шароитда мен уни кўрмоқдаман! — Шу сўзлар билан у Бобил маликасининг олдида тиз чўкди ва пешонасини унинг пойига қўйди. Бобил маликаси Задиғнинг бошини кўтариб, уни ёнига ўтказди. Астарта кўзларидан оқаётган қувонч ёшларини тез-тез артар, гапирар, қандай тасодиф билан келиб қолганини сўрар ва уни жавоб беришга ҳам қўймасдан, янги-янги саволлар берар, ўз мусибатлари ҳақида сўзларди. Задиғ кулфатлари ҳақида қисқа гапириб берди.

— Аммо, сиз, ҳурматли маликам, қандай қилиб бу ерларга, чекка жойларга келиб қолдингиз?

— Улар ҳозир калтакесак излайверинсин,— деди гўзал Астарта.— Мен сизга чеккан барча изтиробларимни ва сизни яна кўришга имкон бергани учун тангридан миннатдор эканлигимни сўзлаб бераман. Маълумингизким, саройда сизнинг энг ардоқли одам бўлганингиз шоҳга, менинг эримга ёқмасди. Шу сабабдан сизни бўғиб ўлдиришга, мени заҳарлашга азму-қарор қилдилар. Сиз, шунингдек яна биласизки, менинг гунг паканамни оллоҳ бу фожиадан хабардор қилди. Содиқ Кадор, менинг иродамни бажаришга ва жўнаб кетишга сизни кўндиргач, тун ярмида яширин йўл билан менинг олдимга келди ва мажбуран Оромазд маъбадига олиб борди. Бир қоҳин мени у ерга яширди. Мен яширинган жой ибодатхонанинг пойдевориغا, боши эса, гумбазига тегиб турарди. Ўзимни гўё гўрдагидек ҳис қилдим. Менга қоҳин хизмат қилди, ҳеч нарсага муҳтожлик сезмасдим. Бу орада эрта саҳарда ҳазрати олийларининг дори тайёрловчи табиби заҳар олиб, ётоқхонамга кирди. Шоҳнинг шахсий соқчиларидан бири кўк шойи арқон билан сизникига боради. Лекин ўзингиз билганингиздек, мени ҳам, сизни ҳам топишолмайди. Кадор шоҳни дурустроқ алдаш мақсадида иккаламизни айбловчи сифатида чиқишга қарор қилди. У сизни Ҳинд, мени эса Мемфис томонга йўл олишган, деди: сиз ва менинг орқамдан изқуварлар жўнатилади.

Чопарлар мени танишмасди, чунки сиздан бошқа ҳеч ким юзимни кўрмаганди. Миср чегарасида қаддиқомати меникига ўхшаш, жозибадорроқ аёлни кўриб қолишади. Аёл кўз ёшлари тўкар, ғамли изтиробда эди. Уни Моабдор қошига келтирадилар. Дастлаб шоҳ чопарлардан қаттиқ ғазабланади, лекин, аёлга жиддийроқ

назар солиб, гўзаллигини кўргач, таскин топади. Унинг оти Мисуфа бўлиб, мен кейинчалик унинг миср тилида "нозли гўзал" деган маънони билдиришини билиб олдим. Мисуфа Маобдарга ёқиб қолади. У шоҳни қўлга олади ва охири, уни хотиним деб эълон қилишга мажбур бўлади. Аста-секин ҳақиқий фсъл-атвори намоён бўла бошлайди: у хаёлига келган истагининг ижро этилишини талаб қиларди. Бир куни у оёқ-қўллари зирқираб оғрийдиган кекса бош қоҳиннинг рақсга тушишини талаб қилади. Қоҳин унинг талабини рад этади, натижада таъқиб остида қолади. Сўнгра отбоқарлар бошлиғига мурабболи пирог пиширишни буюради. У пирог пиширолмаيمان деб қанчалик ялинмасин, барибир буйруқни бажаришга тўғри келди ва пирогни куйдирганлиги учун қувиб юборилади. Отбоқар ўрнига ўз миттивойини, девонхона бошлиғи ўрнига бир маҳрамни тайинлади. У Бобилни шу тариқа идора қилди. Ҳамма мени эслаб афсусларди. Шоҳ ҳам ўзининг барча яхши хислатларини гўзал хонимнинг нозу-таманноларига бўлган эҳтиросларига кўмган эди.

Муқаддас олов куни шоҳ ибодатхонага келди. Мисуфа учун тоат-ибодат қилди. Мен: "Худолар ақлли хотинини ўлдирмоқчи бўлган шоҳнинг тоат-ибодатларини қабул қилмайдилар", — деб бақирдим.

Моабдор бу сўзлардан эсини йўқотди ва бир неча кундан кейин ақлдан озди.

Бобилликлар уни худо жазолади, деб ҳисоблашди. Халқ қўзғалиб, қўлига қурол олди. Узоқ йиллардан буён осойишта бўлиб келган Бобил даҳшатли низолар гирдобидида қолди. Мени курашашган икки партиядан бирининг бошлиғи қилиб тайинлашди. Кадор сизни олиб келиш учун Мемфисга жўнади. Бу машъум воқеаларни эшитган Гиркания ҳукмдори Бобилга бостириб кирди. Моабдор душман найзасидан ҳалок бўлди, Мисуфа эса асира тушди. Бахтга қарши мен ҳам чирканликлар қўлига тушиб қолдим ва мени ҳам ҳукмдор олдига келтирдилар. Унинг мени мисрликдан гўзалроқ деб билиши Сизга ҳам хуш ёқар, лекин ҳарбий юришлар тугаши билан ёнимга қайтиб келишини айтиши ғашимга тегди. Менинг изтиробларимни бир тасаввур қилиб кўринг-а. Моабдор билан алоқаларим узилган, мен фақат Загидники бўлишим керак эди, аммо бу ваҳшийнинг қўлига тушиб қолдим. Мен маликалардек

гапирдим, бироқ менга оқсочлардек муамала қилдилар. Гирканлик ҳабаш ҳарам оғасига менинг қўрс, аммо гўзал эканлигимни айтди. Ҳукмдор менга мурувват кўрсатадиган кунга янада муносиброқ бўлишим учун мен билан маъшуқалари тўғрисида гамхўрлик қилгандай қайғуришни, асраб-авайлашни ва эркалашни буюрди. Мен унга ўзимни ўлдираман, дедим. У кулиб, бунинг учун хотин-қизлар ўзларини ўлдирмайдилар, бундай дўқ-пўписаларга ўрганиб қолганман деди ва чиқиб кетди.

Задиг ўзини унинг оёқларига ташлаб, кўз ёш тўқди. Малика оҳиста уни кўтарди ва сўзида давом этди:

— Шу тарзда мен варварнинг ўлжаси ва бир хонага қамалган телба аёлнинг кундошига айландим. У менга ўзининг Мисрдаги саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилиб берди. Сизнинг Мемфисда эканлигингизга шубҳа қилмадим ва у ерга қочишга қарор қилдим. "Гўзал Мисуфа,— дедим мен унга,— сизнинг қош-қовоғингиз меникига нисбатан анча очиқроқ, Гирканиа ҳукмдорини мендан кўра дурустроқ хурсанд қила оласиз. Менга қочишга ёрдам беринг, кундошдан қутуласиз". Мисуфа рози бўлди ва мен мисрлик қул аёл билан яширинча қочдим.

Биз Арабистон чегараларига яқинлашганимизда, тўсатдан Арбогад мени тутиб олди ва савдогарларга сотди. Ана шу савдогарлар мени жаноб Огул истиқомат қиладиган қалъага келтирдилар. У мени сотиб олди, аммо кимлигимни билмасди. У фақат мазали овқатлар ейиш ҳақида ўйлар, мен уни лаззатли таомлар учунгина яратилган деб ҳисоблардим. У беҳад бақалоқ эди, бўғилиб ўлиб қолиш касали соғлиғига хавф солиб турарди. Табиб гулобда қайнатиб пиширилган калтаксаккина дардига даъво бўлишига уни ишонтирган эди. Кимки унга калтакесакни келтирса, Огул ўша тутқунга уйланишга ваъда берди. Бундай бемаъни бахтнинг менга қизиғи йўқ. Сизни учратганим учун Тангрига минг-минг шукроналар бўлсин!

Астарта ва Задиг бир-бирларига қалбларидаги эҳтиросларини "совға" қилдилар. Уларнинг сўзлари, ҳатто Зухрогача етди.

Хотинлар яйловдан қуруқ қайтдилар. Задиг ҳам унинг олдига келди ва деди: Фалак сизга абадий саломатлик ато этсин. Мен табибман. Бетоблигингизни эшитиб, сиз томон югурдим ва сизга атиргул сувида қайнатиб пиширилган

калтакесак олиб келдим. Мен, албатта, сизга турмушга чиқмоқчи эмасман ва шунинг учун сиздан бир нарсани илтимос қилмоқчиман: яқинда олиб келинган бир бобиллик қул аёлни озод этсангиз. Агар мен оламга машҳур жаноб Огулнинг дардини даволаш бахтига муяссар бўлмасам, мени унинг ўрнига қулликда қолдирсинлар".

Таклиф қабул қилинди. Астарта Задигнинг хизматкори билан Бобилга жўнади. У ерга етиб бориши билан Задигнинг олдига чопар юборишга ва Бобилда бўлаётган воқсалар тўғрисида уни зудлик билан хабардор қилишга ваъда берди. Уларнинг хайрлашувлари ҳам худди учрашувларидек мулоим эди. Одамлар бир-бирларини қайта топаётган ва ажралаётган пайтдаги лаҳзалар инсон ҳаётидаги иккита энг муҳим даврлардир, дейилади буюк Зардуштийлик китобида. Задиг маликага ўз муҳаббати учун онт ичди, малика Задигни қанчалик қаттиқ севишини ифодалай олмади ҳам.

Задиг Огулга деди:

— Амирим, менинг калтакесагимни сйиш мумкин эмас, унинг шифобахш кучи сизга майда тешиклар орқали ўтиши керак. Мен унинг терисига ҳаво тўлдириб тикканман. Сиз куч билан уни менга отишингиз керак, мен эса қайта сизга отаман ва бир неча кундан кейин санъатимнинг нақадар кучли эканлигини кўрасиз.

Биринчи кун Огулнинг нафаси тиқилиб, ўладигандай кўринди. Келаси кун у озроқ чарчади ва яхши ухлади. Ҳафтадан кейин унга аввалги кучи, соғлиғи, яхши кайфияти қайтиб келди, гўё ўз умрининг энг яхши даврини қайтадан бошлаган эди.

— Сиз тўп ўйнадингиз, овқатдан ва ичимликдан ўзингизни тортдингиз,— деди унга Задиг.— Билиб қўйинг: табиатда бундай калтакесак йўқ, фақат овқатдан ўзини торта оладиган ва ҳаракатчан кишиларгина соғлом бўладилар.

Бу одамнинг тиббиётдан бехабарлигини сезгани учун нақадар хавfli эканлигини кўрган бош табиб дори тайёрловчи билан тил бириктириб, уни нариги дунёга жўнатмоқчи бўлишди. Шу тариқа бу ерда ҳам унинг ҳалок бўлишига оз қолди: уни катта бир зиёфатда иккинчи таом билан заҳарламоқчи эдилар, лекин биринчисини еб улгурмаган ҳам эдики, Астартадан чопар келганлигини айтдилар. Задиг ўрнидан турди ва жўнаб кетди. "Қимки гўзал аёл томонидан севилса,— деди буюк Зардушт,— у бало-қазолардан омон қолади".

ЯККАМА ЯККА ЖАНГЛАР

Бахтсизликка учраган подшоҳларнинг гўзал хотинларини қандай хурсанчилик билан кутиб олсалар, маликани ҳам Бобилдан шундай қарши олдилар. Бобилда тинчлик ўрнатилди. Гиркан ҳукмдори жангда ҳалок этилиб, ғолиб бобилликлар кимни подшоҳ қилиб сайласак, Астарта ўшанга турмушга чиқади, деб эълон қилишди. Улар бу тантанани ҳийла-найрангсиз амалга ошишини истамасдилар. Тахтга ҳам энг жасур ва доно кишини ўтказишга аҳд қилдилар. Шу мақсадда шаҳардан бир неча миль нарида кенг мусобақа майдони бунёд этилди. Даъвогарлар тўлиқ жанговар кийимда келмоқлари лозим эди. Уларнинг ҳар бири учун амфитеатрнинг орқасида алоҳида хона ажратилди. Улар тўрт марта найзада жанг қилишлари, сўнгра ўзаро куч сиなしшлари керак эди: жанг майдонида қолган сўнги жангчи туннинг ғолиби саналарди. Яна тўрт кундан сўнг ғолиб сеҳргарлар қаршисида ҳозир бўлмоғи ва уларнинг топишмоқларини топмоғи керак эди. Агар топишмоқларнинг жавобини тополмаса, уни шоҳ қилиб сайлаш мумкин эмасди, мусобақа бошқатдан бошланарди ва ғолиб аниқланмагунча турнир давом этаверарди. Бу пайтда малика қаттиқ назорат остида бўлмоғи керак. Унга фақат бир шарт билан мусобақаларда иштирок этишга рухсат бериларди: унинг юзига чодир тортилган бўлади, ғаразғўйлик ёки адолатсизлик имконини бартараф қилиш мақсадида у даъвогарларнинг биронтаси билан ҳам гаплашмайди.

Астарта ана шулар ҳақида севгилисини хабардор қилди ва унинг учун Задиг ҳам энг жасур, ҳам ақлли бўлишга интилади, деб умид қилди. Задиг йўлга отланди, Зухро юлдуздан мардлигига мардлик, ақлига ақл қўшишини илтижо қилди. Улуғ кун арафасида Ефрат бўйига етиб келди-да, бошқа исм-шарифда рицарлар рўйхатига ёзилди. Сўнг қоидага биноан, ўзига ажратилган хонага жўнади. Кадор уни Мисрда қидириб тополмагач, Бобилга келди ва малика юборган қурол-аслаҳани Задигнинг хонасига етказди. Задиг буларни Астарта юборганлигини тушунди: кучига куч қўшилди, муҳаббати эса янги орзу-умидлар билан қанот қоқди.

Келаси куни, малика қиммат баҳо тошлар билан безатилган чодир остига келиб ўтиргач, амфитеатрлар

Бобил хонимлари, амалдорлар ва шаҳарликлар билан тўлгач, рақиблар майдонга чиқдилар. Ҳар бир жангчи бош қоҳинга ўз муҳрини топширди. Қуръа ташладилар. Задигнинг муҳри энг охирида чиқди. Майдонга биринчи бўлиб Итобад исмли қандайдир бир бадавлат киши чиқди; у ҳовлиқма, бесўнақай ва калтафаҳмроқ одам эди. Унинг ювиндихўрлари сен подшоҳ бўлишинг керак деб ишонтиришар ва у ҳаммавақт: "Ҳа, мендек одам ҳукмдор бўлиши лозим",— деб такрорларди. Уни бошдан оёқ қуроллантиришганди: олтин қурол-аслаҳасининг кўк сири қуёшда ярқирар, дубулғасининг кўк парлари шамолда ҳилпирар, найзасини кўк миталар безаб турарди. Унинг отни бошқаришини кўрганлар Бобилнинг салтанат ҳассаси унга насиб этмаслигини дарров аңладилар. Биринчи рақиб уни эгардан уриб туширди, иккинчи жангчи от сағрисида оёғини осмондан келтирди. У яна отга ўтирди, аммо эгарда қийшайиб ўтиргани кишиларнинг хаҳолаб кулишига сабаб бўлди. Учинчи рақиб эса, катта найзани ишлатишни эп кўрмади, Итобаднинг ҳужумига чап бериб, уни ўнг оёғидан тутиб қум устига улоқтириб юборди. Унинг қуролбардорлари кулганларича югуриб келишиб уни яна эгарга ўтказишди. Тўртинчи рицар Итобадни чап оёғидан олди ва бошқа томонга улоқтирди. Томошабинларнинг қийчуви остида, хонасига келтиришганларида, у зўрға судраларкан: "Мендек кишига омад кулиб боқмади-я!",— деб афсусланарди.

Бошқа рицарлар ўз вазифаларини яхши бажаришди. Баъзилари кетма-кет иккита рақибни, баъзилари эса ҳатто уч рақибини мағлуб этишди. Фақатгина шаҳзода Отам тўрт рақибини ҳам снғди. Ниҳоят Задигнинг навбати келди: у тўртта рицарни фавқулодда чапдастлик билан эгардан уриб туширди. Энди ҳамма нарса икки кишидан бирининг ё Отам, ё Задигнинг голиб чиқишига боғлиқ эди. Отамнинг қурол-аслаҳаси олтин нақшли, зангори рангда ва бошидаги дубулғаси ҳам зангори эди. Задигники эса оқ рангда эди. Томошабинлар икки гуруҳга бўлиндилар: бир гуруҳ зангори рицарга, иккинчиси эса оқ рангдагисига омад тиларди. Малика юраги тўхтаб қолгандай, ўзини лоҳас сезаркан, Задигга омад бер, деб Тангрига илтижо қиларди. Жангчилар бир-бирларига шиддат билан ташланишар, чаққонлик билан зарбаларга чап берардиларки, маликадан бошқа ҳамма тахтга икки

кишини ўтқазишга рози эди. Ниҳоят, отлар ҳолдан тойиб, найзалар сингач, Задиг айёрликка ўтди: у зангори рицарнинг орқа томонидан отининг устига сакраб, белидан тутди ва ёрга улоқтириб юборди. Сўнгра, эгарга ўтириб олиб, ерда ястаниб ётган рақибининг атрофида гир айлана бошлади. Бутун майдон: "Ғалаба оқ чавандозники!!— дея ҳайқирди. Дарғазаб Отам ўрнидан сакраб турди-да, қилични суғурди. Задиг ҳам отдан тушиб қиличини олди. Қайтадан жанг бошланди.

Дубулғаларнинг парлари, турли безаклар, совутларнинг халқалари шиддатли зарбалар остида сочилиб тўзиб кетди. Рицарлар ўткир қилич учи ва тиғи билан гоҳ чапга, гоҳ ўннга урардилар, гоҳ бошни, гоҳ кўкракни мўлжалга олардилар, орқага чекиниб, яна яқинлашар, илон сингари эгри-бугри бўлиб кетардилар, шер сигари бир-бирларига ташланардилар. Қиличларнинг зарбаларидан олов чақнайди. Задиг бор кучини йиғиб, рақибини ерга йиқитди ва уни қуролсизлантирди.

— Эй, оқ рицар!— қичқирди Отам. — Сиз Бобилнинг ҳукмдори бўлмоғингиз керак!

Хурсандликдан маликанинг боши осмонда эди. Оқ рицарни ҳам, зангори рицарни ҳам, тартибга биноан, бошқа даъвогарлар қаторида, ўз хоналарига олиб келдилар. Таом келтирилди ва гунг қуллар уларга хизмат қилдилар. Задигга маликанинг миттивойи хизмат қилди: буни тушуниш осон. Сўнгра уларга эртаси эрталабгача ўз хоналарида танҳо ухлаб дам олишларига имкон бердилар: ғолиб ўз номини олий қоҳинга айтадиган вақт келгунига қадар дам олиши керак эди. Задиг, чарчоқдан ухлаб қолди. Лекин ён хонадаги Итобаднинг сира уйқуси келмади. Кечаси у ўрнидан туриб, Задигнинг хонасига кирди-да, унинг оқ яроғ-аслаҳасини, муҳрини олиб уларнинг ўрнига ўзиникини қолдирди.

Тонг отгач, Отам олий қоҳиннинг ҳузурига борди ва ғурур билан "— Ғолиб мсндан бошқа ҳеч ким эмас", деди. Бу ҳамма учун ҳеч кутилмаган ҳодиса эди, бироқ қонунга биноан уни ғолиб деб эълон қилдилар. Задиг ҳамон уйқуда эди. Ҳайратга тушган ва ноумид бўлган Астарта Бобилга келди. Задиг уйғонган пайтда амфитеатр деярли ҳувиллаб қолганди. У зангор қурол-яроғларни кўриб ҳайрон бўлди. Бошқа кийим йўқ эди. Задиг ноилож зангори кийимда майдонга келди. Амфитеатр ва майдонда қолганларнинг барчаси уни хуштак

чалиб қарши олдилар. Уни ўраб олишди ва ҳақорат қила бошлашди. Ҳеч қачон инсон боласи бундай таҳқирланишни кўрмаган бўлса керак. Ниҳоят, сабр косаси тўлгач, у қўлда қиличи билан ҳақоратчиларни қувишга мажбур бўлди. У маликани кўролмас, фош бўлишидан қўрқиб, оқ қуро-л-яроғларини қайтариб беришларини ҳам талаб қилолмас эди. Малика ғам-алам билан ўртанаётган бўлса, Задиг ғазаб ва изтироб ўтида ёнарди. У мен толеи паст юлдуз остида туғилганман, деб ўксинарди. "Мана кеч уйғонишнинг оқибати,— деди ўзига-ўзи, эрталоқ уйғонганимда, Бобил шоҳи ва Астартанинг эри бўлардим. Менинг донишмандлигим, софдиллигим, жасурлигим ҳар доим менга бахтсизлик келтирмоқда. У ҳатто тангридан ҳам нолиди, уни дунёни яхшиларга жабр ўтказувчи ва ифлосларга ҳомийлик қилувчи деб аташга тайёр эди. Кулгига сабаб бўлган зангори қуро-л-аслаҳани бир савдогарга арзонгаровга пуллаб, ўзига халат ва узун қалпоқ сотиб олди. Ана шу либосда Ефрат қирғоғи бўйлаб борар экан, уни таъқиб этган тақдирни лаънатларди.

ҚАЛАНДАР

Йўлда кетаётиб Задиг оппоқ ва келишган соқоллари белигача тушган қаландарни учратди. Чол диққат билан китоб ўқирди. Задиг тўхтади ва унга чуқур таъзим қила туриб, суҳбатлашиш иштиёқида ундан: "Қандай китоб ўқияпсиз?" деб сўради.

— Бу тақдирлар китоби,— деди қаландар. — Ундан бирон нарса ўқишни хоҳлайсизми?

Задиг китобни олди, аммо кўп тилларни билишига қарамасдан, унинг биронта сўзини ҳам тушунмади.

— Назаримда анча хафа кўринасиз?— деди қария.

— Ҳа, шундай. Бунинг сабаблари кўп,— жавоб берди Задиг.

— Йўқ демасангиз сизга ҳамроҳ бўлмоқчиман. Бундан афсусланмайсиз: мен баъзан дардли юракларга малҳам бўламан. Қаландарнинг юзида, сўзларида олий донишмандлик нишонаси бордай эди. У тақдир, адолат, олий бахт-саодат, инсоннинг заиф томонлари, эзгулик ва иллат борасида гапираркан, Задиг унга нисбатан ўзида енгиб бўлмас интилиш сизди. У қариядан Бобилга

қайтгунларича ёлғиз ташлаб кетмасликни илтимос қилди.

— Бу мурувватни ўзим сиздан сўрамоқчи эдим,— деди қаландар. Оромазд номидан қасам ичинг, мен нима қилайин, бир неча кун давомида мени ташлаб кетмайсиз.

Задиг ваъда берди ва улар биргаликда йўлда давом этдилар. Кечқурун икки сайёҳ ажойиб қалъага етиб келдилар. Қаландар бошпана сўради. Катта бир хўжайиндек кўринган хизматкор такаббуруна нигоҳ билан уларни ичкари киритди ва хўжайиннинг муҳташам хоналарини кўрсатди. Кечки овқат пайтида уларни столнинг охирига ўтиргиздилар, хўжайин уларга парво ҳам қилмади. Ваҳоланки, уларни ҳам бошқалар каби қуюқ зиёфат қилдилар. Ювиниш учун уларга зумрад ва ёқутлар билан безатилган олтин тоғорада сув, ётиш учун гўзал хонадан жой қилиб беришди. Эртасига хизматкор уларнинг қўлларига бир донадан олтин тутқазди. Шундан сўнг, уларга жавоб бердилар.

— Уйнинг эгаси,— деди Задиг йўлда,— менимча, бироз кибр-ҳаволи бўлса-да, олижаноб одам кўринади; унинг меҳмондорчилиги жуда олиҳимматли бўлди.

Қаландарнинг чўнтаги қаппайиб турарди. Задиг кўзининг қирн билан унда олтин тоғорани кўрди. Қариянинг қўли эгрилиги уни жуда-жуда ажаблантирди, лекин бирон нарса дейишга журъат этолмади.

Пешинларга яқин қаландар кичикроқ бир уйнинг эшигини қоқди, у ерда хасис бой яшаркан, ундан бир неча соатга бошпана сўради. Юпун кийинган кекса хизматкор уларни қўпол қабул қилди: отхонага бошлаб*бориб, бир неча чириган зайтун, панглаган нон ва ачиган пиво келтирди. Қаландар кечагидан кам бўлмаган иштаҳа билан овқатланди, ичди, кейин бошида тик турган кекса хизматкорга ўгирилди-да, иккита олтин танга берди, сўнг хизмат учун ташаккур билдирди.

— Ижозат берсангиз, хўжангиз билан икки оғиз гап-лашсам,— деди у охирида.

Ажабланган хизматкор икки сайёҳни унинг ҳузурига киргизди.

— Мурувватли жаноб,— деди қаландар,— олижаноб меҳмоннавозлигингиз учун мишнатдорчилигимнинг рамзи сифатида ушбу олтин тоғорани қабул қилишингизни сўрайман.

Хасиснинг тиз чўкишига оз қолди. У хушини йиғиб олишга улгурмасданоқ, қаландар ёш ҳамроҳи билан дарров жўнаб кетди.

— Отахон,— деди Задиг,— буни қандай тушуниш мумкин? Сиз ҳеч ҳам бошқаларга ўхшамайсиз, сизни қайил-мақом меҳмон қилган хўжанинг қимматбаҳо тошлар билан безатилган тоғорасини ўғирлайсиз ва уни сизни номуносиб қабул қилган бир хасисга совға қиласиз.

— Ўғлим,— деди қария,— ана у такаббур йўловчиларни фақат мақтаниш ва ўз бойликларини кўз-кўз қилиш мақсадида қабул қилади, унинг энди анча ақли кирди, хасис эса меҳмондорчиликни ўрганади. Ҳеч нарсага ажабланманг ва мен билан юравсринг.

Задиг бу одамнинг кимлигини — ўта беақлми ёки ўта донишмандми — тушунолмаётган эди. Лекин қаландар шундай қатъият билан гапирдики, уни ташлаб кетишга Задигнинг юраги дов бермади, бунинг устига унга ваъда ҳам берган эди.

Кечқурун улар гўзал меҳморчилик услубида қурилган, лекин оддий бир уйга етиб келдилар; у ерда исрофгарчилик ҳам, қурумсоқлик ҳам сезилмасди. Уй эгаси файласуф бўлиб, турмуш ишларидан узоқлашган, ўзини тўлиқ эзгу ва оқил ишларга бағишлаган, лекин шунга қарамасдан сира ҳам зерикмайдиган киши экан. У бу бошпанани катта ҳафсала билан қурдирган, у ерда ажнабий кишиларни ўзига бино қўймасдан қабул қиларди. Иккала йўловчини унинг ўзи кутиб олди ва уларни ҳордиқ чиқариш учун шинам бир хонага бошлаб борди. Бир оздан кейин уларни озода ва мазали тайёрланган кечки овқатга таклиф қилди, овқат пайтида кейинги пайтларда содир бўлган воқеалар ҳақида вазминлик билан гапирди. Афтидан, у маликага жуда содиқ кўринар ва тожга даъвогар сифатида майдонга Задиг ҳам чиқса, яхши бўларди деб ҳисобларди.

— Лекин одамлар,— қўшиб қўйди у,— бундай шоҳга арзимайдилар.

Бу сўзлардан Задиг қип-қизариб кетди ва ўз бахтсизликларини янада кучлироқ ҳис қилди. Сухбатнинг охирида улар яқдиллик билан бу дунёнинг ишлари энг донишманд кишилар хоҳлагандек юз бермаслигини тан олдилар. Қаландар эса доим тақдирнинг йўлларини ҳеч ким билмайди, зиғирдай нарса юзасидан бир бутунлик

тўғрисида ҳукм чиқармоқчи бўлганлар ноҳақ, дсб так-
дорларди. Эҳтирослар тўғрисида сўз кетганда:

— Улар нақадар ҳалокатли!— нидо қилди Задиг.

— Эҳтирослар — кемаларнинг елканларини тўлдир-
диган шамол,— деди қаландар. Баъзан улар кемаларни
чўктирадидилар, лекин елканларсиз кема сузолмайди.
Саффо инсонни гаш ва касал қилади, аммо сафросиз у
яшай олмайди. Бу дунёда ҳамма нарса — ҳавфли, ҳамма
нарса зарур.

Кайф-сафо тўғрисида гапирдилар: қаландар ҳузур-
ҳаловат бу оллоҳнинг марҳамати дсб исботлай бошлади.

— Бунинг боиси шуки, инсон ўзига ўз ҳиссиётларни
ҳам, фикр ҳам беролмайди, бунинг ҳаммасини у олади.
Мусибат ва масрурлик, худди ҳаётнинг ўзидек, четдан
келади.

Задиг шунча телба-тескари ишларни қилган бу одам-
нинг соғлом фикрлилигини кўриб ҳайрон бўларди.
Ниҳоят, ибратли ва ширин суҳбатдан кейин уй эгаси
уларни хонага кузатиб қўйди ва бундай донишманд ва
яхши фазилатли меҳмонларни юборгани учун тангрига
шукроналар айтди. У шундай очиқ кўнгиллик ва оли-
химматлик билан пул таклиф қилдики, бу билан Задиг
ва қаландар ўзларини ҳақоратланган деб ҳисоблай ол-
масдилар. Қаландар пулни рад қилди ва тонг отмасдан
Бобилга жўнайман, шунинг учун сиз билан хайрлаш-
моқчиман, деди. Хайрлашув жуда илиқ бўлди, бундан
хусусан Задиг таъсирланиб, бу одамга ҳурмати ошди
ва уни ёқтириб қолди.

Қаландар ва Задиг улар учун тайёрланган хонада
қолишгач, уй эгасини узоқ мақтадилар. Тонгда қария
ўз ҳамроҳини уйғотди.

— Жўнайдиган вақт бўлди,— деди у Задигга. —
Ҳозир ҳамма уйқуда, мен бу одамга унга бўлган
ҳурматим ва содиқлигим далилини қолдирмоқчиман. —
Шу сўзларни айтиб, у машғалани олди ва уйга ўт қўйди.

Задиг қаттиқ қичқириб юборди ва унга бу
даҳшатли ишни амалга оширишга ҳалал беришга
шошилди. Бироқ қаландар гайри табиий куч билан
уни судраб кетди. Уй олов ичра қолган эди. Ўз
ҳамроҳи билан анча узоқлашган қаландар ёнғинга
бемалол қараб турарди.

— Худого шукур,— деди у,— хўжамизнинг уйи ба-
тамом вайрон бўлди! Бахтли одам!

Задигнинг кулгиси келди, ҳам қўпол сўзлар билан уни сўкмоқчи, урмоқчи ва ундан қочиб кетмоқчи ҳам бўлди. Лекин буларнинг биронтасини ҳам қилмади, ўз иродасига қарши қаландарнинг тароватига бўйсуниб, оҳиста унинг орқасидан сўнгги қўнар жойга борди.

Улар кўнгли юмшоқ ва қимматли бир бева аёлнинг уйига келдилар: беванинг ўн тўрт ёшлардаги, бичими келишган ва унинг ягона умиди бўлган жияни бор эди. Бева аёл уларни меҳмондорчиликнинг барча қоидаларига мувофиқ қабул қилди. Эртасига у жиянига меҳмонларни яқиндагина бузилган ва пиёдалар учун хавфли бўлиб қолган кўприккача кузатиб қўйишни топширди. Ёш йиғитча, шошилиб олдинда борарди. Улар кўприкнинг устига чиқишгач, қаландар унга деди:

— Яқинроқ келинг, мен аммангизга миннатдорчилик билдирмоқчиман, — бу сўзларни айтаётиб, боланинг сочидан тутди ва уни дарёга улоқтирди. Бола сувга йиқилиб, шиддатли оқимда кўринмай кетди.

— Эй шафқатсиз! Инсон зотининг газандаси! — бақирди Задиг.

— Сиз менга бардошли бўлишга ваъда бергандингиз, деди қаландар, — билиб қўйинг, тангрининг иродаси билан уй эгаси харобалар остидан ҳисобсиз бойлик топди, бола бир йилдан сўнг аммасини, икки йилдан сўнг сизни ўлдириши керак эди.

— Ким айтди буни сенга, ёввойи? — қичқирди Задиг. — Ҳа, агар буни сенга тақдирлар китоби айтган бўлса ҳам, бирон бир ёмонлик қилмаган болани сувга чўктиришга сенга ким ҳуқуқ берди?

Бу сўзларни айтаётиб, бобиллик тўсатдан қариянинг соқоли йўқолганини ва юзининг ёшариб кетганини кўрди. Қаландарнинг кийимлари ғойиб бўлди, тўртта гўзал қанот унинг нур ёғилиб турган баданини бекитди.

— О, самовий элчи! О, илоҳий фаришта! — қичқириб юборди Задиг ер ўпаётиб. — Демак, сен заиф хом сут эмган бандага абадий қонунларга бўйсунишни ўргатиш учун осмони фалакдан тушдингми?

— Одамлар, — жавоб берди унга фаришта Исзрад, — ҳеч нарса билмасдан ҳамма нарса тўғрисида ҳукм чиқарадилар. Сен бошқалардан кўра кўпроқ илоҳий ваҳийга муносибсан.

Задиг гапиришга изн сўради.

— Мен ўз фаҳм-фаросатимга ишонмаяпман,— деди у,— битта шубҳани бартараф қилишингни сўрасам бўладими: бу болани чўктирмай, уни тўғри йўлга солса ва эзгу ишлар соҳиби қилса бўлмасмиди?

Иезрад эътироз билдирди:

— Агар у яхши фазилатли киши бўлиб яшайверганида, тақдир унга уйланадиган хотини ва ундан туғилажак ўғли билан биргаликда ўлдирилишни тайинлаган бўларди.

— Нима!— деди Задиг,— демак, жиноят ва мусибат муқаррарми? Яхши одамларнинг бахтсизлиги ҳам муқаррарми?

— Бахтсизлик,— жавоб берди Иезрад,— ҳамиша ёвузларнинг насибасидир: унинг ёрдамида ер юзига ёйилган оз сонли ҳақиқатгўйларни синовдан ўтказдилар.

— Агар умуман разолат бўлмаса ва бу дунёда фақат эзгулик ҳукм сурса нима бўлади?— сўради Задиг.

— Унда,— жавоб берди Иезрад,— бу дунё бошқа дунё бўлган бўларди. Лекин бундай мукамал тартиб абадий олий мавжудот бўлган жойдагина мумкин; бу мавжудотга разолат яқинлаша олмайди: у бир-бирига сира ўхшамайдиган миллионлаб одамларни яратган, чунки чексиз хилма-хиллик унинг чегараси йўқ қудратининг белгиларидан биридир. Ерда айнан ўхшаш бўлган иккита дарахт барги, кўз илғамас иккита юлдуз йўқ: сен туғилган кичик заррада кўриб турган нарсаларнинг барчаси, ҳамма нарсани қамраб олувчининг тартибларига биноан, ўз жойида ва ўз вақтида бўлмоғи зарур. Одамлар бола сувга тўсатдан тушиб кетди, уй ҳам тасодифдан ёниб кетди, дёб ўйлайдилар, аммо тасодифлар йўқ — бу дунёда ҳамма нарса ё синов, ё жазо, ё мукофот, ё олдиндан айтиш. Ўзини дунёда энг бахтсиз деб ҳисоблаган балиқчини эслаб кўргин! Оромазд сени юборди, сен унинг тақдирини ўзгартириб юбординг. Ночор банда, нолимоқни бас қил!

— Лекин...— бошлади Задиг, аммо бу пайтда фаришта ўнинчи осмонда учиб бораётган эди.

Задиг тиз чўкди ва Тангрига ибодат қилди ва унга бўйсунди.

Фаришта унга қичқирди:

— Бобил томон йўлга туш!

Изтиробда қолган Задиг тўғри келган томонга юрарди. У Бобилга даъвогарлар топишмоқларни топиш ва олий коҳиннинг саволларига жавоб бериш учун саройнинг катта залига йиғилган кунда кириб келди. Зангори қурол-аслаҳадан ташқари ҳамма рицарлар шу ерда эди. Задиг шаҳарда пайдо бўлиши билан уни оломон ўраб олди. Кўзлар унга қараб тўймасди, одамлар уни дуо қилишар, унга подшоликни тилашарди. Ҳасадчи уни кўриб чўчиб тушди ва юзини ўгирди. Халқ уни қўлида кўтариб йиғилишнинг эшигигача олиб борди. Маликага унинг келганлиги тўғрисида хабар берганларида, унинг қалби қўрқув ва умид азобида қийналди. У таҳликада қолганди: нима учун Задигнинг қуролсиз эканлигини ва қандай қилиб Итобад оқ яроғ-аслаҳасини қўлга киритганини тушунолмасди. Задиг пайдо бўлиши билан қандайдир тушуниб бўлмайдиган шов-шув кўтарилди. Уни кўриб ҳайрон ва хурсанд эди, аммо йиғилишда иштирок этиш фақат мусобақа қатнашчиларига рухсат этилганди.

— Мен ҳам жанг қилганман,— деди Задиг,— аммо бошқа одам яроғ-аслаҳамни кийиб олган, мен буни исботлаш онини кутмоқдаман, шундан сўнг менга топишмоқларни топиш мусобақасида қатнашишга ижозат беришларингизни сўрайман.

Овоз йиғдилар: унинг ўта софлиги ҳали иштирокчиларнинг хотирасида эди, шунинг учун илтимосини яқдиллик билан қондирдилар.

Олий коҳин аввал шундай савол берди:

— Дунёда энг узун ва энг қисқа, энг тез ва энг секин нарса нима, нима осонлик билан чексиз кичик миқдорларга ва чексиз катта миқдорларга ўтади, нимага кўпинча бепарволик билан қарайдилар ва бунга кўп афсусландилар, нимасиз ҳеч бир ишни бажариш мумкин эмас, ҳамма арзимас нарсаларни ютиб юборувчи ва барча буюк нарсаларни тирилтирувчи нима?

Итобад биринчи бўлиб жавоб берди: унингдек бир киши бундай топишмоқларда ҳеч нарса тушунмас ва қўлда найза билан ғолиб чиқса бас эмиш. Баъзилар бахт ҳақида дейишса, бошқалар — ер, яна бировлар нур ҳақида дедилар. Задиг гап вақт ҳақида бормоқда деди.

— Сабаби,— қўшди у.— Дунёда ундан узун нарса йўқ, чунки у чексизлик ўлчови, унда қисқа нарса йўқ,

чунки режаларимизни амалга ошириш учун у стишмайди, кутувчи учун ундан секин, роҳат-фароғатдаги одам учун ундан тез нарса йўқ; у буюкликда чексизликка эришади ва чексиз кичик бўлакларга бўлинади: одамлар унга бепарводирлар — йўқотгач, афсусланардилар, ҳамма нарса замонда содир бўлади, у номақбул нарсаларни авлодлар хотирасидан ўчириб ташлайди ва буюк нарсаларга абадийлик бахш этади.

Ҳамма Задигни ҳақ деб тан олди. Шундан кейин топишмоқ берилди:

— Одамлар миннатдорчилик билдирмасдан нимани оладилар, нимадан ўйламасдан фойдаланадилар, беҳушликда бошқаларга нима берадилар ва ўзлари сезмаган ҳолда нимани йўқотадилар?

Ҳар ким ўз фикрини айтди, лекин ёлғиз Задиггина тўғри жавоб берди: — Бу ҳаёт, деди у. Бошқа топишмоқларга ҳам осонлик билан жавоб қайтарди. Итобод эса мақтанишдан нарига ўтмади. Задиг адлия, олий бахт, мамлакатни бошқариш санъати юзасидан берилган саволларга ҳам тўғри жавоб берди.

— Афсус, афсус, — дейишарди барча, — шундай закий ёмон жангчи бўлиши мумкинми?!

— Эй, машҳур жаноблар! — деди Задиг. — Мен жанг майдонида ғолиб бўлгандим. Оқ қурол-аслаҳа меники. Ухлаб ётганимда, Итобад қурол-аслаҳаларимни ўғирлаб олди. Сизларнинг олдингизда унинг бутун оқ қурол-аслаҳасига қарши битта қилич билан майдонга чиқишга розиман!

Итобад даъватни ўзига ишонган ҳолда қабул қилди. У осонгина ғалабага эришаман деб ўйларди: у жанговар ҳолатда — дубулға совут, зирҳланган енгларда кийинганди, рақиби эса тунги халатда эди. Задиг маликага таъзим қилгач, қиличини яланғочлади; малика унга рўй бераётган нарсаларга қувонч ва қўрқув аралаш қараб турарди. Итобад ҳеч кимга бош ҳам эгмасдан қиличини суғурди. У гўё ҳеч нарсадан қўрқмайдиган кишидай, рақибининг бошини чопиб ташлашни мўлжаллаб, Задигга ташланди. Задиг зарбани қайтариб, рақиби қиличининг сопига қилич урди: Итобаднинг қиличи иккига бўлиниб кетди. Шунда Задиг ганимини қучоқлаб олиб, ерга ағдарди-да, қиличнинг учини совутнинг очиқ жойига тираб, қичқирди:

— Таслим бўлинг, акс ҳолда мен сизни ўлдираман!

Итобад ушдан бир кишининг омади юришмаганидан ҳайрон бўлиб, қаршилик кўрсатмади ва Задиг ундан бамаиблихотир ўзининг гўзал дубулғаси, ажойиб совути, чиройли қўл зирҳи, ялтироқ пичоқларини ечиб олди, уларни ўзи кийди, ва ана шу кийимда югуриб бориб Астартанинг оёқларига ўзини ташлади. Кадор қурол-яроғнинг Задигники эканлигини осонгина исботлайди ва у бир овоздан подшоҳ қилиб сайланди, бундан айниқса Астарта бағоят сархуш эди, чунки шунча синовлардан сўнг ҳамма Задигни унга муносиб умр йўлдош деб топди. Итобад ўз уйидагиларга унга жаноб деб мурожаат қилишларини буюрди ва шу билан ўзини овутди. Задиг подшоҳлик тожини кийиб, бахтиёр бўлди. Фарришта Иезрад айтган нарсаларнинг барчасини ёдидан чиқармади. У олмосга айланган қум заррасини ҳам ёдида тутарди. Малика билан биргаликда тақдирларига шукроналар айтдилар.

Задиг гўзал ва танноз Мисуфага озодлик ҳадя қилди. Қароқчи Арбогадни топиб, қўшинига қўмондон қилиб тайинлади; ҳалоллик билан хизмат қилса, олий мансабга кўтаришини, йўлтўсарлик билан шуғулланса, осинини таъкидлади.

Седок Альмана билан биргаликда Арабистондан чақиртириб олинди ва Бобил савдо ишларининг бошлиғи қилиб тайинланди. Кадор хизматига яраша мукофотланди ва унга навозишлар кўрсатилди: у шоҳнинг ягона дўсти бўлиб қолди. Кичик миттивой ҳам унутилмади. Балиқчига чиройли бир уй бердилар, Орканни кўп пул тўлашга, балиқчининг хотинини қайтариб беришга мажбур қилдилар. Бироқ анча ақлли бўлиб қолган балиқчи фақат пулларни олди.

Задигнинг гўё бир кўз бўлиб қолганига ишонган Замира ҳеч таскин тополмасди, Азора эса унинг бурнини кесмоқчи бўлгани учун пушаймон эди. Задиг катта-катта тўқфалар билан уларнинг изтиробини юмшатди. Ҳасадчи хусумат ва шармандаликдан ўлди. Давлат роҳат-фароғатда, шону-шуҳратда ва тўқчиликда яшади. Бу ер юзининг энг гўзал асри эди: унга адолат ва муҳаббат раҳнамолик қиларди. Ҳамма Задигни дуо қиларди, Тангрига шукроналар айтарди.